

Εικ. 1. Ἡ νοτιὰ πλευρὰ τῆς Ἀκροπόλεως κατὰ παλαιὰν φωτογραφίαν ληφθεῖσαν πρὸ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Ἀσκληπείου.
Henri Beck, Vues d'Athènes et de ses monuments, Berlin 1868. (Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

Η ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΤΟΥ ΑΣΚΛΗΠΕΙΟΥ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ

ΥΠΟ ΙΩΑΝΝΟΥ Ν. ΤΡΑΥΛΟΥ

Αί μεγάλοι ανασκαφικοί, αί διενεργηθεῖσαι ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας καθ' ὅλην τὴν μεσημβρινὴν πλευρὰν τῆς Ἀκροπόλεως, πλὴν τῶν ἄλλων σπουδαιότητων διαπιστώσεων εἶχον ὡς ἀποτέλεσμα καὶ τὸν προσδιορισμὸν καὶ τὴν ἀποκάλυψιν τῶν ἐρειπίων τοῦ ὑπὸ τοῦ Πausanίου (I. 21. 4) ἀναφερομένου ἱεροῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ.

Αἱ ἀξιολογώταται αὐταὶ ἀνασκαφαὶ ἤρχισαν εὐθὺς ἀπὸ τῆς συστάσεως τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας (1837) καὶ συνεχίσθησαν κατὰ διαφόρους περιόδους, κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ὁποίων ἀπεκαλύφθησαν τὰ διάφορα οἰκοδομήματα, τὰ ἐρείπια τῶν ὁποίων καλύπτουν ὀλόκληρον τὴν νοτιὰν κλιτὸν τῆς Ἀκροπόλεως: τὸ ὦδεῖον τοῦ Ἡρώδου, ἡ στοὰ τοῦ Εὐμένους, τὸ μνημεῖον τοῦ Νικίου, τὸ Ἀσκληπιεῖον, τὸ μνημεῖον τοῦ Θρασύλλου, τὸ Διονυσιακὸν θέατρον μὲ τὴν περιοχὴν του καὶ τὸ ὦδεῖον τοῦ Περικλέους¹.

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ χώρου, ὅπου ἀνευρέθησαν τὰ ἐρείπια τοῦ Ἀσκληπιείου, ἤρχισε τὴν 19ῃν Ἀπριλίου 1876 ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ σοφοῦ ἐρευνητοῦ, γραμματέως τότε τῆς Ἐταιρείας, Στεφάνου Κουμανούδη. Μόνον ἐπὶ ἓν ἔτος διήρκεσεν ἡ ἐργασία αὕτη, ἀλλὰ τὰ ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν ἀποτελέσματα ὑπῆρξαν ἐκτάκτως εὐχάριστα, διότι ἐκ τῶν πλουσιωτάτων εὐρημάτων, ἐπιγραφῶν καὶ γλυπτῶν σχετικῶν μὲ τὴν λατρείαν τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ τῆς Ὑγείας, κατωρθώθη ἀσφαλῶς πλέον νὰ προσδιορισθῇ ἡ θέσις τοῦ ἱεροῦ καὶ νὰ ἐρμηνευθῶσι τὰ ἀποκαλυφθέντα ἐρείπια. Συγχρόνως ὅμως, πλὴν τῶν ἐρειπίων τοῦ Ἀσκληπιείου ἀνευρέθησαν καὶ διάφορα ἄλλα κτίσματα, τὰ ὅποια ἐκτοτε ὀρθῶς ἀνεγνωρίσθησαν ὡς ἀνήκοντα εἰς χριστιανικὰ οἰκοδομήματα.

Τὰ χριστιανικὰ αὐτὰ κτίσματα κατελάμβανον κυρίως τὸν πρὸς ἀνατολὰς χῶρον τοῦ ἀρχαίου ἱεροῦ καὶ περιελάμβανον πολλοὺς χριστιανικοὺς τάφους, τὰ ἐδάφη τῆς οἰκοδομῆς τριῶν ἀψίδων ἰσαριθμῶν ἐκκλησιῶν διαφορετικῶν ἐποχῶν, διάφορα δάπεδα, κάτωθι τοῦ ἐνὸς τῶν ὁποίων ἀνευρέθη καὶ τὸ ἐγκαίνιον τῆς μιᾶς τῶν ἐκκλησιῶν, ὑπολείμματα τοίχων καὶ τέλος ἐπίμηκες οἰκοδόμημα ἐκτισμένον παρὰ τὴν μεγάλην κατατομὴν τοῦ βράχου.

Σήμερον ἐκ τῶν κτισμάτων τούτων, πλὴν τῶν δύο παραλλήλων τοίχων τοῦ ἐπιμή-

¹ (Γ. Οἰκονόμος), Τὸ ἔργον τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας κατὰ τὴν πρώτην αὐτῆς ἑκατονταετίαν, 1837-1937, Ἀθήναι 1938.

κους οἰκοδομήματος, ἐλάχιστα ἴχνη διεσώθησαν, κατεδαφισθέντων ὑπὸ τοῦ Κουμανούδη πάντων τῶν μεταγενεστέρων τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀσκληπείου τοίχων, πρὸς ἐξαγωγήν τῶν ἐντὸς αὐτῶν ἐντετειχισμένων ἀρχαίων λίθων¹. Ἡ ἐξαφάνισις αὐτῶν συνεπληρώθη ἀργότερον κατὰ τὴν ἐπανάληψιν τῶν ἐργασιῶν ὑπὸ τοῦ Σωτηριάδου² καὶ τοῦ Βερσάκη³, ἣτο δὲ τόσον πλήρης, ὥστε ἐπιστεύθη, ὅτι τίποτε πλέον δὲν εἶναι δυνατόν νὰ λεχθῆ περὶ τῶν χριστιανικῶν μνημείων τοῦ Ἀσκληπείου⁴. Διὰ τὸν λόγον αὐτόν,

Εἰκ. 2. Ἀποψις τῶν ἐρείπιων τοῦ Ἀσκληπείου ἀπὸ δυσμῶν. Ἀριστερὰ ἡ δωρική στοά.

πλὴν τῆς μελέτης καὶ δημοσιεύσεως τῶν χριστιανικῶν ἐπιτύμβιων ἐπιγραφῶν⁵ καὶ τῶν χριστιανικῶν γλυπτῶν⁶ τῶν ἀνευρεθέντων εἰς τὸν χῶρον τοῦ Ἀσκληπείου, οὐδεμία ἄλλη συστηματικὴ ἐργασία ἐγένετο διὰ τὴν ἐξακρίβωσιν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν ἐξαφανισθέντων καὶ ἀπὸ πολλῶν αἰῶνων λησμονηθέντων χριστιανικῶν τούτων ναῶν.

Ἄλλὰ καὶ διὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῶν οἰκοδομημάτων τοῦ ἀρχαίου ἱεροῦ καὶ τὴν

1 ΠΑΕ 1876 σ. 14-35.

2 ΠΑΕ 1897 σ. 12-14.

3 ΠΑΕ 1910 σ. 279-280.

4 Γ. Σωτηρίου, Εὐρετήριον τῶν μεσαιωνικῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος, τεῦχος Α' σ. 47 καὶ ΑΕ 1929 σ. 168 σμ. 1.

5 C. Bayet, De titulis Atticae christianis anti-

quissimis, Paris 1878, σ. 70-71. Π. Κωνσταντινίδου, Ἀθηνῶν ἀνέκδοτοι χριστιανικαὶ ἐπιγραφαί, Παρνασσὸς τόμ. ΣΤ' 1882 σ. 81-82. Κ. Κωνσταντοπούλου, Ἀνέκδοτοι ἐπιγραφαὶ ἐπιτύμβιοι χριστιανικῶν χρόνων, Ἀρμονία τόμ. Ι 1900 σ. 31.

6 Ἀ. Ξυγγοπούλου, Χριστιανικὸν Ἀσκληπιεῖον, ΑΕ 1915 σ. 52-71.

ἐρμηνείαν αὐτῶν ἐλάχιστα ἐγράφησαν μέχρι σήμερον¹, αἱ δὲ περὶ τῆς ἐκτάσεως τοῦ ἱεροῦ καὶ τοῦ περιβόλου αὐτοῦ, τοῦ χαρακτηριζομένου ὡς τοῦ «Πελαργικοῦ», διατυπωθεῖσαι θεωρίαι δὲν συμφωνοῦν πάντοτε πρὸς τὰ πραγματικὰ δεδομένα². Αὐτὸς εἶναι εἷς ἄλλος λόγος, ἴσως ὁ κυριώτερος, διὰ τὸν ὁποῖον δὲν κατέστη δυνατὴ μέχρι σήμερον ἡ ἀναγνώρισις τῶν χριστιανικῶν μνημείων τοῦ Ἀσκληπιείου καὶ ἐπεκράτησεν ἡ γνώμη, ὅτι ταῦτα ἔχουν ἤδη τελείως ἐξαφανισθῆ.

Εἰκ. 3. Ἀποψὶς τῶν ἐρειπίων τοῦ Ἀσκληπιείου ἀπ' ἀνατολῶν. Δεξιὰ ἡ δωρικὴ στοὰ.

Τὴν ἐντύπωσιν ταύτην εἶχον καὶ ὁ ἴδιος. Ὅτε ὁμως ἤρχισα τὴν μελέτην καὶ σχεδίασιν ὀλοκλήρου τοῦ χώρου τοῦ ἀρχαίου ἱεροῦ, διεπίστωσα τὴν ὕπαρξιν πολλῶν ἀκόμη χριστιανικῶν λειψάνων, ἐκ τῆς μελέτης τῶν ὁποίων κατέληξα εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι εἶναι δυνατόν ἀκόμη νὰ ἀποκαταστήσωμεν τὴν μορφήν καὶ τὸ σχέδιον τῆς μιᾶς τοῦλάχιστον τῶν ἐκκλησιῶν, τῆς μεγαλυτέρας, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκει καὶ μία ἐκ τῶν τριῶν ἀνευρεθεισῶν ἀψίδων, ἡ ἀνατολικωτέρα.

¹ Μόνον οἱ G. Allen καὶ L. Caskey (The east stoa in the Asclepeium at Athens, A. J. A. τόμ. 15 1911 σ. 32-43) καὶ Φρ. Βερσάκης (Ἀρχιτεκτονικά μνημεῖα τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἀσκληπιείου, ΑΕ 1908 σ. 255-284. Ὁ τοῦ Ἀθήνησιν Ἀσκληπιείου περιβόλος καὶ τὸ Ἐλευσίνιον, ΑΕ 1912 σ. 43-59. Τοῦ ἐν Ἀθήνησιν Ἀσκληπιείου οἰκήματα, ΑΕ 1913 σ. 52-74) ἠσχολήθησαν μετὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῶν οἰκοδομημάτων τοῦ

Ἀσκληπιείου, ἀλλ' αἱ γνώμαι τοῦ τελευταίου εἰς πλεῖστα σημεῖα εἶναι πεπλανημένα, γενικῶς δὲ αἱ ἐργασίαι του αὐτοῦ ἔτυχον δυσμενοῦς κριτικῆς.

² Τελευταία ἐργασία διὰ τὸ Πελαργικὸν καὶ τὸ Ἀσκληπιεῖον εἶναι ἡ τοῦ Ἀ. Κεραμοπούλλου, «Τὸ Πελαργικόν, τὸ Ἀσκληπιεῖον, αἱ ὁδοὶ αἱ ἀνάγουσαι πρὸς τὰ Προπύλαια», ΑΕ 1934-35 σ. 85-116, ἐνθα παρατίθεται καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

Πράγματι, ὡς φαίνεται καὶ ἐπὶ τοῦ σχεδίου (εἰκ. 4), πλὴν τοῦ διαφυγόντος τὴν κατεδάφισιν ἐπιμήκους οἰκοδομήματος τοῦ ἀνεγερθέντος ἐπὶ τῆς ἀρχαίας δωρικῆς στοᾶς παρὰ τὴν μεγάλην κατατομὴν τοῦ βράχου, σφύζονται καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων τοίχων τῶν οἰκοδομημάτων τοῦ ἀρχαίου ἱεροῦ τμήματα τοίχων δι' ἀσβεστοκονιάματος ἐκτισμένα, ἐκ τῶν ὁποίων γίνεται φανερόν, ὅτι διὰ τὴν θεμελίωσιν τοῦ πρώτου χριστιανικοῦ ναοῦ ἐχρησιμοποιήθησαν κατὰ τὸ πλεῖστον οἱ τοῖχοι τῶν ἀρχαίων οἰκοδομημάτων, ἐνῶ διὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν του διαμόρφωσιν ἐβεβαιώθη, ὅτι ἐχρησιμοποιήθησαν τὰ διάφορα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τῶν καταστραφέντων ἢ πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτὸν διαλυθέντων ἀρχαίων οἰκοδομημάτων. Τοιαῦτα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη καλύπτουν σήμερον δλόκληρον σχεδὸν τὴν ἔκτασιν τοῦ Ἀσκληπιείου (εἰκ. 2 καὶ 3).

Αἱ ἀνωτέρω νέαι διαπιστώσεις μὲ ἐπεισαν, ὅτι ἡ ἀναπαράστασις τοῦ πρώτου εἰς τὸν χῶρον τοῦ Ἀσκληπιείου ἀνεγερθέντος χριστιανικοῦ ναοῦ δὲν ἦτο ἀδύνατος, ἡ μελέτη δὲ τῶν διασωθέντων ἐρειπίων ἐν συνδυασμῷ μὲ τὰς πληροφορίας, τὰς ὁποίας ἔχομεν ἐκ τῶν διαφόρων ἐκθέσεων καὶ τῶν συνοδευόντων αὐτὰς σχεδίων τῶν πρώτων ἀνασκαφῶν¹, μὲ ἐβοήθησεν εἰς τὴν πλήρη ἀποκατάστασιν τῆς κατωτέρω λεπτομερῶς περιγραφομένης μεγάλης παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς.

Ἡ βασιλικὴ αὕτη τοῦ Ἀσκληπιείου, τῶν μέσων περιήτου τοῦ Ε' αἰῶνος, ἀποτελεῖ ἄριστον παράδειγμα ἰδρύσεως χριστιανικοῦ ναοῦ ἐπὶ ἀρχαίου ἱεροῦ καὶ προσαρμογῆς, ὡς θὰ ἴδωμεν, ὠρισμένων ἐξωτερικῶν τύπων καὶ συνηθειῶν τῆς λατρείας τοῦ Ἀσκληπιοῦ εἰς τὴν νέαν χριστιανικὴν πίστιν. Ὡς ἀρχιτεκτονικὸν δὲ μνημεῖον σπουδαίως θὰ συμβάλῃ εἰς τὴν καλύτεραν ἐξακρίβωσιν τῆς τοπογραφίας τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τῆς ἐπικρατήσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ, περίοδον διὰ τὴν ὁποίαν αἱ εἰδήσεις μας εἶναι τόσο πενιχραί. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἐν γένει μελέτην τῆς ἐξελιξέως τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν ἐν Ἑλλάδι ἡ προσθήκη τοῦ μνημείου τούτου νομίζω, ὅτι θὰ εἶναι σημαντικὴ.

Ἐκτὸς τῆς βασιλικῆς ταύτης, ἐπὶ τοῦ ἰδίου χώρου ἀνηγέρθησαν δύο τοῦλάχιστον ἀκόμη ναοί, ἕκαστος μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ προηγουμένου. Περὶ τῶν τελευταίων τούτων ὁμως μόνον δι' ὀλίγων θὰ ἀσχοληθῶμεν ἐνταῦθα, διότι ἡ πλήρης ἐξακρίβωσις αὐτῶν ἀπαιτεῖ συστηματικὴν ἀνασκαφὴν, ἡ ὁποία δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ ἐπὶ τοῦ παρόντος².

Α'. ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

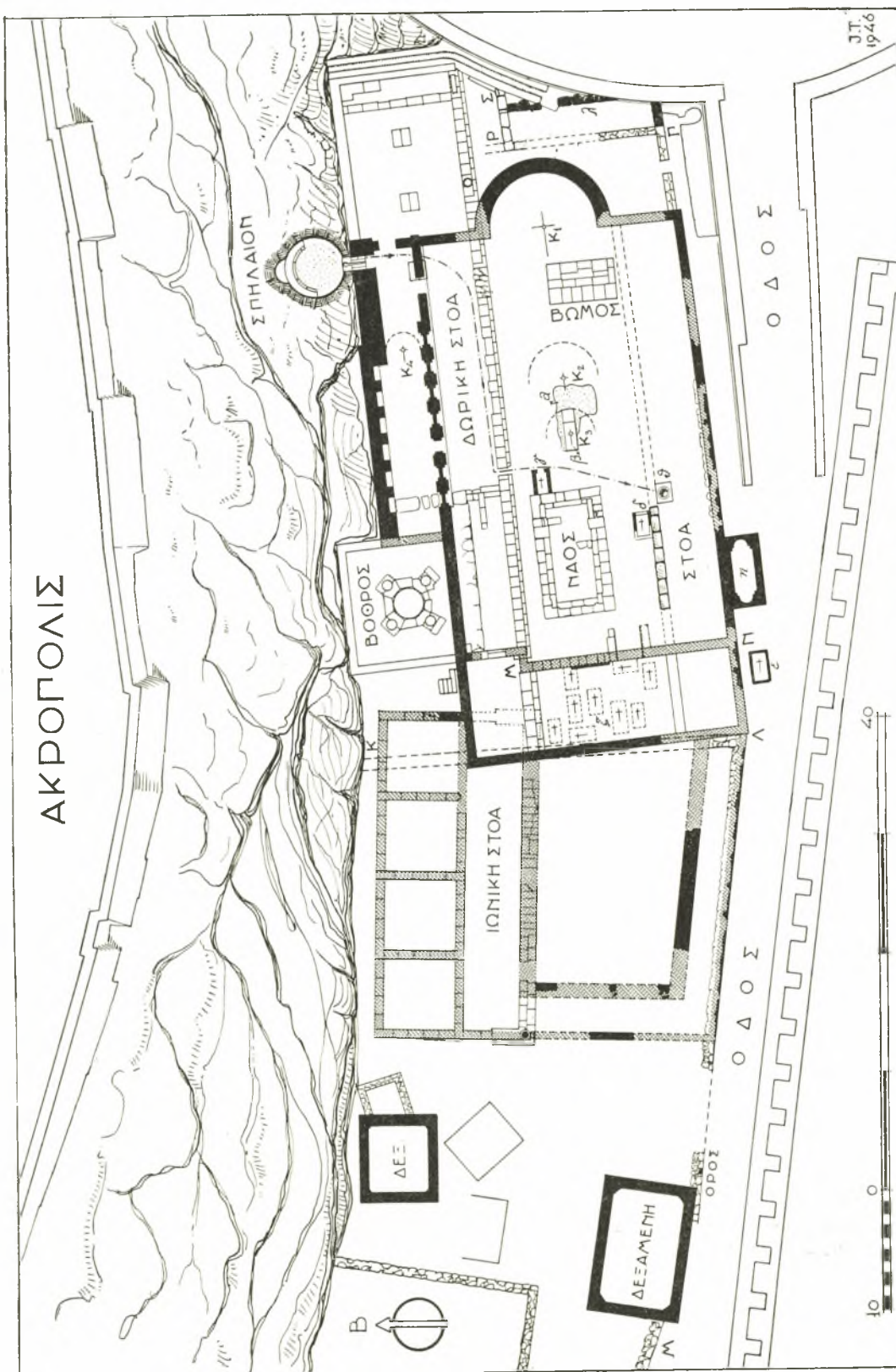
Γενικὴ κάτοψις, τοιχοδομία. — Τὰ ἀνεγερθέντα εἰς τὸν χῶρον τοῦ Ἀσκληπιείου χριστιανικὰ λείψανα (σχέδιον εἰκ. 4) μᾶς ὁρίζουν τὸ σχῆμα καὶ τὸ μέγεθος μιᾶς

1 Δημοσιεύματα σχετικὰ μὲ τὰς ἀνασκαφὰς ταύτας εἶναι τὰ ἑξῆς: 1) Στεφ. Δραγοῦμη, ἑπτὰ ἄρθρα εἰς ἐφημερίδα «Ὠρεα» τόμ. Α' 1876. 2) Ἀθαν. Δημητριάδου, δύο ἄρθρα εἰς ἐφημερίδα «Αἰών» τόμ. ΛΗ' 1876. 3) Στεφ. Κουμανούδη καὶ Δ. Φιλίου, διάφορα ἄρθρα εἰς περιοδικὸν «Ἀθήναιον» τόμ. V 1877 καὶ VI 1878. 4) Σχέδιον Marcel Lambert καὶ ἐρμηνεῖα αὐτοῦ, Β.С.Н. τόμ. I 1877 σ. 169-170 πίν. IV. 5) Στεφ. Κουμα-

νούδη, ΠΑΕ 1876 σ. 14-35 μετὰ σχεδίου τοῦ F. Peltz καὶ ΠΑΕ 1877 σ. 6-22 μετὰ σχεδίου τοῦ Μητσάκη.

Ἐπίσης βλ. U. Köhler, Der Südbhang der Akropolis zu Athen nach den Ausgrabungen der archäologischen Gesellschaft, Athen. Mitt. II 1877 σ. 171 κ.ἑξ. καὶ P. Girard, L'Asclépieion d'Athènes, Paris 1881.

2 Μικρὰν μόνον ἔρευναν ἐξετέλεσα κατὰ Σεπτέμ-

Εἰκ. 4. Γενικὸν τοπογραφικὸν σχέδιον τοῦ Ἀσκληπείου. Τὰ διαπιστωθέντα εἰς ἀνήκοντα εἰς τὴν βασιλικὴν ἐρείτια σημειοῦνται διὰ συνεχοῦς ἐντόνου μελανοῦ χρώματος.

μεγάλης τρικλίτου βασιλικῆς τοῦ ἀπλοῦ ἑλληνιστικοῦ τύπου, συνολικῶν διαστάσεων $74 \times 31 \mu$. (εἰκ. 19 σχέδιον ἀναπαραστάσεως).

Ὁ μέγας ἄξων τοῦ κυρίως ναοῦ, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ νάρθηκος, παρεκκλίνει ὀλίγον τῆς ἐξ ἀνατολῶν πρὸς δυσμὰς συνήθους κατευθύνσεως, καὶ πρὸς ἀνατολὰς μὲν ὁ κυρίως ναὸς ἀπολήγει εἰς ἡμικυκλικὴν καὶ ἐξωτερικῶς ἀψίδα, ἐνῶ πρὸς δυσμὰς τοῦ νάρθηκος ἐκτείνεται μέγα αἶθριον, τοῦ ὁποῦ ἡ λοξὴ ὡς πρὸς τὸ κύριον σῶμα τοῦ ναοῦ κατεύθυνσις ὀφείλεται εἰς τὴν χρησιμοποίησιν τῶν τοίχων τῶν ἀρχαιοτέρων οἰκοδομημάτων.

Καθ' ὅλην σχεδὸν τὴν βορείαν πλευρὰν τῆς βασιλικῆς εἶναι ἐκτισμένα διάφορα προσκίσματα, ἐνῶ παρὰ τὴν μεσημβρινὴν πλευρὰν διέρχεται ἡ ἀρχαιοτάτη ὁδός, ὁ «Περίπατος», διὰ τῆς ὁποίας καὶ ὀρίζεται ἡ βασιλικὴ πρὸς τὴν κατεύθυνσιν ταύτην. Τέλος πρὸς Α καὶ Δ τὸν ὑπολειπόμενον χῶρον τοῦ ἀρχαίου ἱεροῦ καταλαμβάνουν δύο εὐρύχωροι αὐλαὶ περιοριζόμεναι ὑπὸ περιβόλου.

Διὰ τὴν οἰκοδομὴν τῆς βασιλικῆς ἐγένετο μεγάλη χρῆσις τῶν ὑπαρχόντων ἐνταῦθα λίθων, διαφόρων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ἐπιγραφῶν καὶ γλυπτῶν, προερχομένων ἐκ τῶν καταστραφέντων οἰκοδομημάτων τοῦ ἀρχαίου ἱεροῦ, καθὼς ἐπίσης καὶ ἀργῶν λίθων καὶ ὀπτοπλίνθων. Ἡ τοιχοδομία ἐγένετο κατὰ τὸ πλεῖστον δι' ὀριζοντίων στρώσεων μιᾶς ἢ δύο σειρῶν ὀπτοπλίνθων, ἀπεχουσῶν μεταξύ των 0.80μ , τὸ μεταξύ τῶν ὁποίων ὕψος εἶναι ἐκτισμένον διὰ διαφόρων λίθων καὶ ἀσβεστοκονιάματος. Ἐχρησιμοποιήθη δηλαδὴ τὸ ἐπικρατοῦν κατὰ τοὺς τελευταίους ῥωμαϊκοὺς χρόνους σύστημα οἰκοδομῆς, γνωστὸν ἐκ πλείστων παραδειγμάτων. Ὡραῖον δεῖγμα τοῦ τρόπου τούτου τῆς τοιχοδομίας ἐσώθη κατὰ τὸ δυτικὸν ἄκρον τῆς βορείας πλευρᾶς τοῦ κυρίως ναοῦ (εἰκ. 5). Συγχρόνως ὅμως ἐγένετο χρῆσις καὶ ἄλλου τρόπου οἰκοδομῆς, διὰ λαξευτῶν πωρολίθων ἐκτισμένων κατ' ἀνισοῦφεις ὀριζοντίας στρώσεις, συνδεομένων τῶν λίθων μεταξύ των δι' ἀσβεστοκονιάματος. Ὅλον τὸ πρὸς Β τοῦ ναοῦ ἐπίμηκες οἰκοδόμημα ἐκτίσθη διὰ τοῦ τρόπου τούτου τῆς τοιχοδομίας (εἰκ. 8, 16 καὶ 17).

Οἱ περιωθέντες μέχρι σήμερον τοῖχοι κατὰ τὴν βορείαν πλευρὰν διατηροῦνται εἰς ὕψος 4.40μ , ἐνῶ εἰς τὰς ἄλλας πλευρὰς διατηρήθησαν μόνον τὰ θεμέλια αὐτῶν, μόλις ἐξέχοντα τοῦ ἐδάφους, εἰς ἄλλα δὲ σημεῖα, ὅπως π. χ. εἰς τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ καὶ τὴν βορειοδυτικὴν γωνίαν τοῦ νάρθηκος, τὰ θεμέλια ἔχουν τελείως ἐξαφανισθῆ καὶ ἡ γραμμὴ τῶν τοίχων δηλοῦται μόνον διὰ τῆς λαξευθείσης ἐντὸς τοῦ μαλακοῦ βράχου κοίτης αὐτῶν.

Τὸ πάχος τῶν τοίχων δὲν ὑπερβαίνει τὰ 0.70μ , πλὴν τῆς βορείας πλευρᾶς, τῆς ὁποίας τὸ πάχος εἶναι 0.90μ καὶ τῆς ἀψίδος, τῆς ὁποίας τὸ πάχος εἶναι 1.35μ .

Κυρίως ναός.—Ὁ κυρίως ναὸς ἀποτελεῖται ἀπὸ μέγαν ὀρθογωνικὸν χῶρον, ἐσωτερικῶν διαστάσεων $22 \times 35 \mu$, διαιρούμενον διὰ δύο κιονοστοιχιῶν εἰς τρία κλίτη, τὸ κεντρικὸν τῶν ὁποίων πλάτους 11.60μ , μετρούμενον ἀπὸ στυλοβάτου εἰς στυλοβάτην,

βριον 1942 πρὸς ἀποκάλυψιν τῆς ἀψίδος (Κ₁) καὶ πρὸς ἐξακριβωσιν διαφόρων ἄλλων λεπτομερειῶν τοῦ σχεδίου τῆς βασιλικῆς, κατόπιν ἀδείας τοῦ Διευθυντοῦ τῆς Ἀκροπόλεως κ. Ἰ. Μηλιάδου, τὸν ὁποῖον καὶ ἐνταῦθα θερμῶς εὐχαριστῶ. Τὰ ἀποτελέσματα τῶν πρώτων

μου αὐτῶν ἐρευνῶν ἀνεκοινώθησαν ὑπὸ τοῦ μακαρίτου Κ. Κουρουνιώτου ἐν τῇ συνεδρίᾳ τῆς 4ης Μαΐου 1944 τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας 1944 τόμ. 19 σ. 136.

ὀλίγον ὑπερβαίνει τὸ διπλάσιον τοῦ πλάτους (5.20 μ.) τῶν ἐκατέρωθεν κλιτῶν. Παρουσιάζει δηλαδὴ ἀναλογία, τὰς ὁποίας συναντῶμεν συνήθως εἰς τὰς ἑλληνιστικὰς βασιλικὰς τῶν παραλίων τῆς Μεσογείου.

Ἡ βορεῖα πλευρὰ τοῦ ναοῦ ἐκτίσθη ἐπὶ τῶν μεμονωμένων βάσεων τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας τῆς ἀρχαίας δωρικῆς στοᾶς, ἡ προέκτασις δὲ αὐτῆς πρὸς δυσμὰς ἀπέκοψε τμήμα τοῦ ἀρχαίου βόθρου. Διὰ δύο εἰσόδων εὐρισκομένων πρὸς τὴν πλευρὰν

Εἰκ. 5. Τμήμα τοῦ τοίχου τῆς βορείας πλευρᾶς τοῦ κυρίου ναοῦ.

ταύτην συνεκοινώνει ὁ κυρίως ναὸς μετὰ τοῦ ἐπιμήκους προσκίσματος, τὸ ὁποῖον θὰ ἐξετάσωμεν κατωτέρω. Ἡ μία τῶν εἰσόδων τούτων διατηρεῖται μέχρι σήμερον, τὴν δὲ ἄλλην γνωρίζομεν ἐκ τοῦ σχεδίου τοῦ Lambert ¹.

Τῆς νοτίου πλευρᾶς ἐσώθησαν μόνον μικρὰ τμήματα τῶν θεμελίων. Ἀναγνωρίζεται ὅμως εὐκόλως ἡ θέσις τοῦ τοίχου τῆς πλευρᾶς ταύτης, διότι ἐκτίσθη ἐπὶ τοῦ ἀρχαίου περιβόλου, ἐπὶ τῶν λίθων τοῦ ὁποίου διακρίνονται ἀκόμη ὄχι μόνον ἴχνη ἀσβέστου, ἀλλὰ καὶ μικρὰ τμήματα τοίχων (πάχ. 0.62 μ.) ἐκτισμένων δι' ὀπτοπλίνθων καὶ διαφόρων ἄλλων λίθων ².

¹ Ὁ τοῖχος, εἰς τὸν ὁποῖον ἠνοίγετο ἡ ἐν λόγῳ εἰσοδος, δὲν σώζεται σήμερον. Ἐπειδὴ ὅμως γνωρίζομεν ἀσφαλῶς τὴν θέσιν του ἐκ τοῦ σχεδίου τοῦ Lambert, ἐσημείωσαμεν αὐτὸν ἐπὶ τοῦ σχεδίου μας (εἰκ. 4) διὰ συνεχοῦς ἐντόνου μελανοῦ χρώματος, διάκρισιν τὴν ὁποίαν ἐχρησιμοποίησαμεν καὶ διὰ τοὺς μέχρι σήμερον σωζομένους τοίχους τῆς βασιλικῆς.

² Ὁ τοῖχος οὗτος σφωζόμενος ἀρχικῶς εἰς ἀρκετὸν

ὕψος κατηδαφίσθη πρὸς ἐξαγωγήν τῶν ἐντὸς αὐτοῦ ἐντετειχισμένων ἀρχαίων λίθων καὶ ἐπιγραφῶν. Βλ. Κουμανοῦδην, Ἀθήναιον V 1887 σ. 412, ὅπου μεταξὺ ἄλλων γράφει ὅτι «θὰ κατεσκευάσθη (ὁ τοῖχος) ἐν χριστιανικοῖς χρόνοις ἢ ὡς περίβολος πρὸς νότον τῶν αὐτόθι τριῶν ἐν ἐρειπίοις ἐκκλησιῶν ἢ ὡς τοῖχος αὐτῶν τούτων θεμελίων».

Πρὸς ἀνατολὰς ὁ τοῖχος αὐτὸς σταματᾷ εἰς σημεῖον, τὸ ὁποῖον εὐρίσκεται ἐπὶ τῆς προεκτάσεως ἀκριβῶς τοῦ κατεδαφισθέντος ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ ἐπιμήκους προσκτίσματος, κατὰ πρόχειρον δὲ ἀνασκαφὴν εἰς τὸ μέρος αὐτὸ ἀπεκαλύφθη καὶ ἡ γωνία τῶν δύο τοίχων. Ἡ ἀποκάλυψις αὕτη μᾶς ἐπέτρεψε νὰ προσδιορίσωμεν ἀσφαλῶς καὶ τὴν θέσιν τοῦ τοίχου τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ κυρίως ναοῦ, ἐπὶ πλέον δὲ νὰ συσχετίσωμεν πρὸς τὸν τοῖχον αὐτὸν τὴν ἀνατολικωτέραν τῶν τριῶν ἀνευρεθεισῶν ἀψίδων (Κ₁ ἐπὶ τοῦ σχεδίου εἰκ. 4), ἡ ὁποία οὕτως ἀποδεικνύεται, ὅτι ἀνήκει εἰς τὴν περιγραφομένην βασιλικήν.

Τέλος ἡ τετάρτη πλευρὰ τοῦ κυρίως ναοῦ, ἡ δυτικὴ, ἐκτίσθη κατὰ τὸ βόρειον μὲν ἄκρον αὐτῆς ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς δωρικῆς στοᾶς, ἐπὶ τῶν ὀρθοστατῶν τοῦ ὁποίου ἐσώθη καὶ τὸ κατώφλιον τῆς εἰσόδου τῆς ὀδηγούσης ἀπὸ τοῦ νάρθηκος εἰς τὸ βόρειον κλίτος τοῦ ναοῦ, καθ' ὅλην δὲ τὴν ὑπόλοιπον πλευρὰν ἠκολούθησε τὴν γραμμὴν τοῦ εἰς ἀπόστασιν 1.40 μ. δυτικώτερον εὐρισκομένου παλαιότερου τοίχου, ὅστις καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἀπετέλει τὸ πρὸς δυσμὰς τέρμα τοῦ ἱεροῦ.

Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ κυρίως ναοῦ, ὡς ἐλέχθη, ἐχωρίζετο εἰς τρία κλίτη διὰ δύο κιονοστοιχιῶν, τῶν ὁποίων μόνον οἱ στυλοβάται ἐσώθησαν ὑψούμενοι κατὰ 0.21 μ. ὑπεράνω τοῦ πλακοστρώτου δαπέδου τοῦ κεντρικοῦ κλίτους¹. Καὶ ὡς βόρειος μὲν στυλοβάτης ἐχρησιμοποιήθη ὁ στυλοβάτης τῆς δωρικῆς στοᾶς πλάτους 0.82 μ., ὅστις ἐκτὸς ὀλίγων ἐλλειπόντων λίθων διατηρεῖται εἰς πολὺ καλὴν κατάστασιν, ὡς νότιος δὲ ὁ στυλοβάτης ἐτέρας στοᾶς, ἥτις κατὰ τὸν Βερσάκη ἐκτίσθη κατὰ τοὺς ῥωμαϊκοὺς χρόνους². Τοῦ στυλοβάτου τούτου μόνον μικρὸν μέρος τῆς κατωτάτης στρώσεως σφίεται σήμερον, πλάτους 0.70 μ., ἀποτελουμένης ἐξ ἑπτὰ μεγάλων κροκαλοπαγῶν λίθων ἐδραζομένων ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τοῦ βράχου.

Ἐπὶ τῶν λίθων τοῦ στυλοβάτου τῆς δωρικῆς στοᾶς διακρίνονται ἴχνη προερχόμενα ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐκ τῆς ἀρχικῆς διατάξεως τῶν κίωνων, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐξ ἄλλης διατάξεως αὐτῶν κατὰ μίαν ἐπισκευὴν τῶν ῥωμαϊκῶν χρόνων, μᾶς δίδουν δὲ μεταξόνιον τὰ μὲν πρῶτα 2.75-2.76 μ., τὰ δὲ δεύτερα 3.05-3.07 μ.³. Πλὴν τῶν ἰχνῶν ὁμως

1 Κατὰ τὰς πρώτας ἀνασκαφὰς ἀνευρέθησαν πρὸς νότον τῆς δωρικῆς στοᾶς ὑπολείμματα τριῶν πλακοστρώτων δαπέδων, τὰ ὁποῖα κατὰ τὸν Κουμανοῦδην ἀνήκον εἰς τὰς τρεῖς ἀλληλοδιαδόχως ἀνεγερθείσας εἰς τὸν χρόνον τοῦ Ἀσκληπείου χριστιανικῆς ἐκκλησίας (ΠΑΕ 1876 σ. 20 καὶ Ἀθήναιον V 1877 σ. 319 καὶ 323). Τὰ δάπεδα ταῦτα διελύθησαν τότε πρὸς ἐξαγωγήν τῶν μεταξὺ τῶν λίθων αὐτῶν ὑπαρχουσῶν ἐνεπιγράφων πλακῶν. Εὐτυχῶς μικρὰ τμήματα καὶ τῶν τριῶν δαπέδων ἐσώθησαν (α, β, γ ἐπὶ τοῦ σχεδίου εἰκ. 4), δυνάμεθα δὲ κρίνοντες ἐκ τοῦ διαφορετικοῦ ὕψους αὐτῶν νὰ καθορίσωμεν, εἰς ποῖον οἰκοδόμημα ἀντιστοιχεῖ ἕκαστον.

Ἡ πλακόστρωσις α, σφισομένη εἰς ἀρκετὴν ἔκτασιν, ἀπετελεῖτο ἐκ λεπτῶν μαρμαρίνων πλακῶν τοποθετημένων ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ ἐδάφους τῆ μεσολαβήσει παχυτάτου ἀσβεστοκονιάματος ἢ στρώσις αὕτη εὐρισκομένη εἰς τὸ ὕψος τῆς εὐθυνηρίας τῶν ἀρχαίων οἰκοδομημάτων ἤτοι τὸ δάπεδον τῆς αὐλῆς τοῦ ἀρχαίου ἱεροῦ καὶ δύναται πιθανῶς νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸ ἐν τῇ

ἐπιγραφῇ IG II² 3188 τοῦ Β' αἰῶνος μ.Χ. μνημονευόμενον ἔργον.

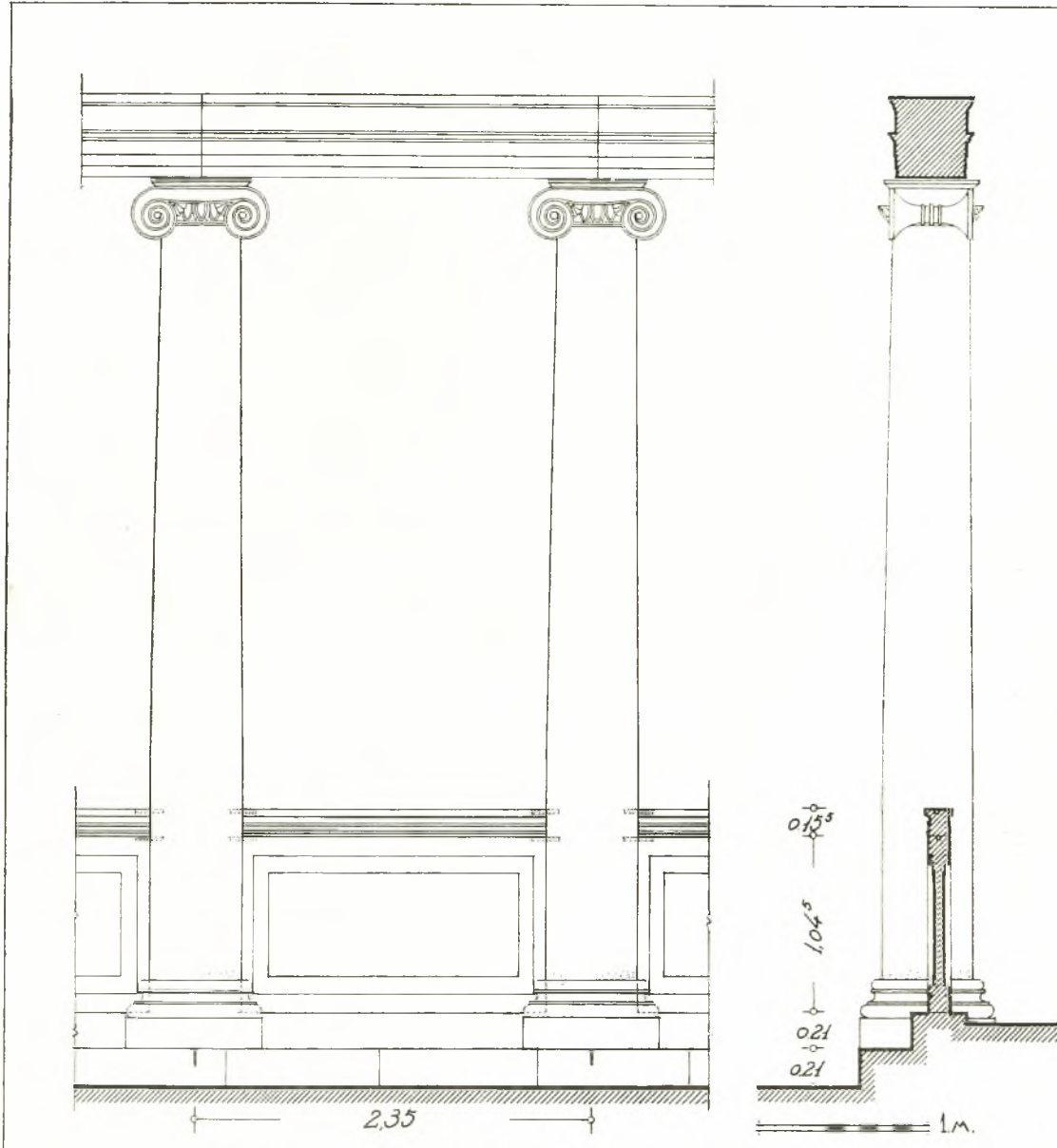
Εἰς τὸ ὕψος ἐξ ἄλλου τῆς πωρίνης βαθμίδος τῆς δωρικῆς στοᾶς, δηλαδὴ κατὰ 0.70 μ. ὑψηλότερον τῆς πρώτης πλακοστρώσεως, ἀνευρέθησαν δύο μεγάλοι μαρμαρίνοι πλάκες (β). Αὗται, λαμβανομένης ὑπ' ὄψιν τῆς θέσεώς των ἐν τῷ χώρῳ τοῦ ἱεροῦ, ἥτις προϋποθέτει τὴν ἐξαφάνισιν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ τοῦ βωμοῦ, εἶναι πιθανῶς ὑπολείμματα τοῦ δαπέδου τοῦ κεντρικοῦ κλίτους τῆς βασιλικῆς.

Τέλος τὸ κάλυμμα τοῦ τάφου (γ) μᾶς ὀρίζει τὸ ὕψος τρίτου δαπέδου εὐρισκομένου ὑψηλότερον τοῦ προηγουμένου κατὰ 0.35 μ. καὶ ἀνήκοντος ἀσφαλῶς εἰς ἄλλην ἐκκλησίαν, οἰκοδομηθεῖσαν μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς βασιλικῆς.

2 Βλέπε κατωτέρω σελ. 60.

3 Ἡ ἐπισκευὴ αὕτη ἐγένετο ὀπωσδήποτε πρὸ τῆς οἰκοδομῆς τῆς βασιλικῆς, διότι οἱ κίονες εὐρίσκονται πρὸς ἀνατολὰς καὶ ἐκτὸς τοῦ κυρίως ναοῦ. Ἐκ τῶν

αὐτῶν ἐπὶ τοῦ μετώπου τοῦ στυλοβάτου ὑπάρχουν καὶ ἄλλα σημεῖα οὐδεμίαν σχέσιν ἔχοντα πρὸς τὰς μνημονευθείσας κιονοστοιχίας. Ταῦτα εἶναι μικραὶ κατακόρυφοι γραμ-

Εἰκ. 6. Ἀναπαράστασις τμήματος τῶν κιονοστοιχιῶν τοῦ κυρίως ναοῦ.

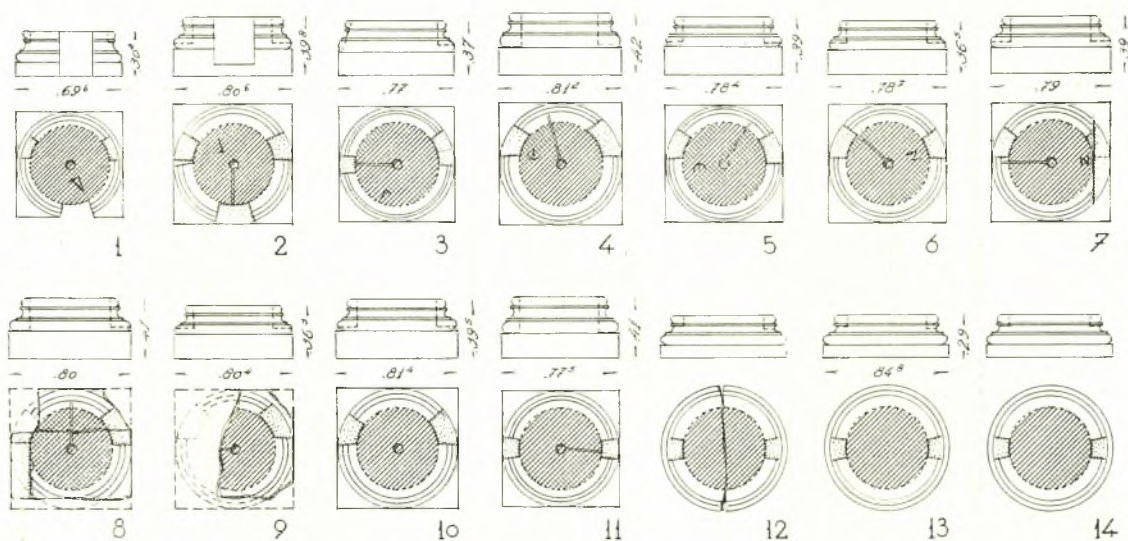
μαὶ λαξευμένα κατὰ τὴν ἀκμὴν τοῦ στυλοβάτου εἰς κανονικὰς ἀποστάσεις, ἀπέχουσαι δὲ 2.35 μ. μεταξύ των. Τὰ χαράγματα ταῦτα περιοριζόμενα ἐντὸς τοῦ κυρίως ναοῦ ὁρίζουν τὰς θέσεις τῶν κίωνων τῶν κιονοστοιχιῶν τῆς βασιλικῆς¹, τὸ μεταξόνιον τῶν δῶϊων καὶ

ἰσταμένων σήμερον ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου δύο κίωνων ὁ εἷς, ὁ δυτικώτερον ἐντὸς τοῦ χώρου τοῦ κυρίως ναοῦ εὕρισκόμενος, ἐτοποθετήθη μετὰ τὰς ἀνασκαφὰς ὑπὸ τοῦ Κουμανούδη, ΠΑΕ 1876 σ. 19.

¹ Παρόμοια χαράγματα ἐσώθησαν καὶ ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου τῆς βασιλικῆς τῆς ἀνευρεθείσης εἰς τὸ Τηγάνι τῆς Σάμου. Athen. Mitt. LIV 1929 σ. 113.

ἄλλως γνωρίζομεν ἐκ τοῦ πλήθους τῶν ἀνευρεθέντων ἐπιστυλίων, τῶν ὁποίων τὸ μῆκος εἶναι 2.28-2.36 μ. Διὰ τῶν χαραγμάτων αὐτῶν ἀποδεικνύεται προσέτι, ὅτι αἱ κιονοστοιχίαι ἦσαν συνεχεῖς, φθάνουσαι μέχρι τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ, χωρὶς δηλαδή αὐταὶ νὰ διακόπτονται ὑπὸ ἐγκαρσίου κλίτους, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον διαπιστοῦται καὶ ἐκ τῆς παντελοῦς ἐλλείψεως ἰχνῶν ἐγκαρσίων τοίχων ἢ παραστάδων.

Τὸ ὀλικὸν μῆκος τοῦ βορείου στυλοβάτου, μετρούμενον ἀπὸ τοῦ τοίχου τοῦ νόρθηκος μέχρι τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ φέροντος τὴν ἀψίδα, εἶναι 34.25 μ. Ἐὰν δὲ θεωρηθῇ ὡς δυτικὴ παραστάς ἢ μεγάλη προεξοχὴ τοῦ νόρθηκος ἐντὸς τοῦ κυρίως ναοῦ,

Εἰκ. 7. Ἀρχαῖαι βάσεις κίωνων χρησιμοποιηθεῖσαι καὶ εἰς τὴν βασιλικήν.

εὐρίσκομεν, ὅτι ἡ ἀπόστασις μεταξὺ τῆς παραστάδος ταύτης καὶ τοῦ ἄξονος τοῦ τελευταίου κίονος εἶναι 1.70 μ., ἐνῶ ἀντιστοιχῶς πρὸς ἀνατολὰς ἡ ἀπόστασις εἶναι 2 μ., ἡ διαφορὰ δὲ αὐτὴ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ δεχθῶμεν μίαν μικρὰν παραστάδα καὶ ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἐξέχουσαν κατὰ 0.30 μ. Ἀφαιρουμένου λοιπὸν ἐκ τοῦ συνολικοῦ μήκους τοῦ στυλοβάτου (34.25 μ.) τοῦ πάχους τῆς παραστάδος (0.30 μ.) εὐρίσκομεν ὑπόλοιπον 33.95 μ., καλυπτόμενον ὑπὸ 13 μεταξονίων πρὸς 2.35 μ. καὶ τῶν δύο ἀκραίων ἀποστάσεων μεταξὺ τῶν ἄξόνων τῶν κίωνων καὶ τοῦ μετώπου τῶν παραστάδων πρὸς 1.70 μ.

Οὕτω μετὰ βεβαιότητος δύναται νὰ λεχθῇ, ὅτι αἱ κιονοστοιχίαι ἦσαν συνεχεῖς καὶ ὅτι ἐκάστη τούτων ἀπετελεῖτο ἐκ 14 κίωνων. Ἡ μορφή καὶ αἱ ἄλλαι λεπτομέρειαι τῶν κιονοστοιχιῶν φαίνονται εἰς τὸ σχέδιον τῆς ἀναπαραστάσεως (εἰκ. 6), ἥτις ἐγένετο ἐπὶ τῇ βάσει τῶν περισωθέντων μέχρι σήμερον ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, εἰς τὴν περιγραφὴν δὲ τούτων εἰσερχόμεθα εὐθὺς κατωτέρω.

1. Ἰωνικαὶ βάσεις. Ἐπὶ τῶν βαθμίδων, πρὸς δυσμὰς τῆς δωρικῆς στοᾶς καὶ παρὰ τὴν μικρὰν δεξαμενὴν νοτίως τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ, εἶναι συγκεντρωμέναι πολλαὶ ἰωνικαὶ βάσεις μετὰ πλίνθου, προερχόμεναι ἐκ διαφόρων ἀρχαίων οἰκοδομημάτων, ὡς δεικνύουσιν ἢ διαφορετικὴ ἐπεξεργασία αὐτῶν καὶ αἱ διαστάσεις. Ὅλοι ὁμως φαίνεται, ὅτι ἐχρησιμοποιήθησαν ἐκ νέου ὡς βάσεις τῶν κίωνων τῆς βασιλικῆς, διότι φέρουσιν

εἰς τὰς δύο ἀπέναντι πλευράς των βαθείας ἔντομάς ἐξ ἐκείνων, αἱ ὁποῖαι ἀπαντοῦν συνήθως εἰς τὰς βάσεις τῶν κίωνων τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν καὶ χρησιμοποιοῦνται διὰ τὴν ὑποδοχὴν τῶν θωρακίων. Ἡ μορφή καὶ αἱ διαστάσεις τῶν βάσεων τούτων, 14 ἐν ὄλφ, φαίνονται ἐπὶ τοῦ σχεδίου τῆς εἰκ. 7¹.

Εἰκ. 8. Κορμοὶ κίωνων καὶ ἐπιστύλια τῶν ἀρχαίων οἰκοδομημάτων χρησιμοποιηθέντα καὶ εἰς τὴν βασιλικήν.

Αἱ λαξευθεῖσαι ἔντομαὶ ἔχουσι σχῆμα σφηνοειδὲς μὲ ἐξωτερικὴν πλευρὰν ὄχι μεγαλύτεραν τῶν 0.22 μ. καὶ ἐσωτερικὴν ὄχι μικροτέραν τῶν 0.12 μ., ἀπέχουσι δὲ μεταξύ των ἀπόστασιν σταθερὰν καὶ ἴσην πρὸς 0.53-0.54 μ., ἥτις μᾶς ὀρίζει καὶ τὴν κάτω διάμετρον τοῦ κίονος.

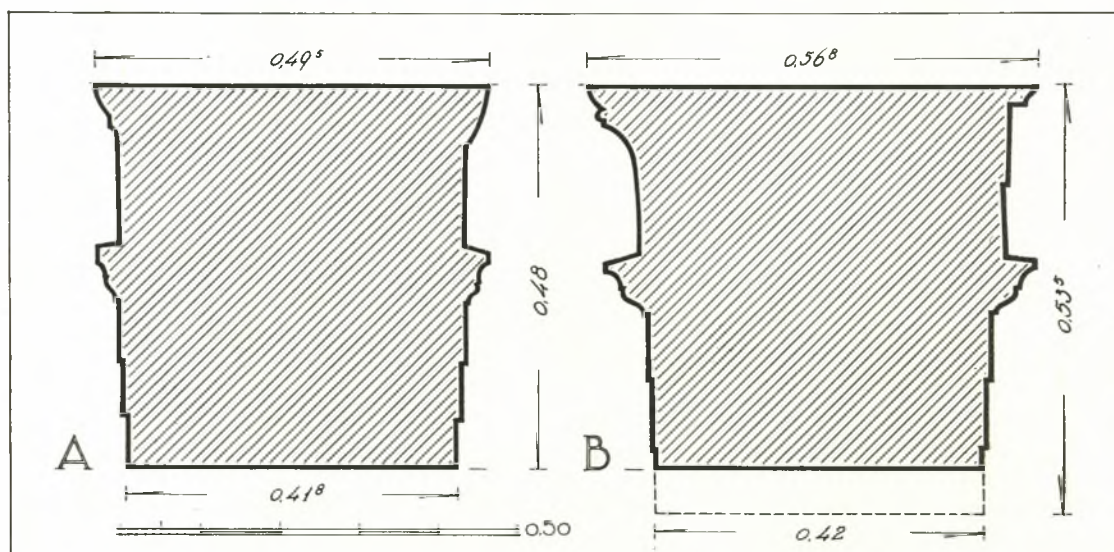
Πλὴν τῶν ἐπὶ τῶν βάσεων γραμμάτων (σχέδιον εἰκ. 7), τὰ ὁποῖα ἐχαράχθησαν συγχρόνως μὲ τὴν πρώτην χρησιμοποίησιν αὐτῶν, ἐπὶ τῶν πλευρῶν τῶν πλίνθων τῶν βάσεων ὑπάρχουσι χαραγμένα καὶ τὰ ψηφία ΖΩ. Τὰ γράμματα ταῦτα, τὰ ὁποῖα προέρχονται ἐκ τῆς δευτέρας χρησιμοποίησεως τῶν βάσεων, δὲν μοῦ εἶναι δυνατὸν ἐπὶ τοῦ

1 Ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου τῆς δωρικῆς στοᾶς, χρησιμοποιηθέντος, ὡς ἐλέχθη, καὶ ὡς στυλοβάτου τῆς βασιλικῆς, ἀνευρέθησαν ὑπὸ τοῦ Κομμανοῦδη πλὴν τῶν δωρικῶν κίωνων, καὶ ἄλλαι, ὡς γράφει, βάσεις κίωνων ἄλλου ρυθμοῦ ἐκ μετασκευῶν καὶ ἐποικοδομήσεων μεταγενεστέρων (ΠΑΕ 1876 σ. 19). Αἱ βάσεις φαίνονται εἰς τὴν θέσιν των ἐν τῷ σχεδίῳ τοῦ Lambert, ἀκριβέ-

στερον δὲ ἐν τῷ σχεδίῳ τῶν Allen καὶ Caskey, ἀπεμακρύνθησαν δὲ τῆς ἀρχικῆς τῶν θέσεως ἀργότερον ὑπὸ τοῦ Βερσάκη. Ἐπὶ τῇ βάσει ὁμοῦ τῶν ἀνωτέρω σχεδίων καὶ τῶν παλαιῶν φωτογραφιῶν εἶναι δυνατὸν νὰ τὰς ἀναγνωρίσωμεν μεταξὺ τῶν πολλῶν ὁμοίων βάσεων, τὰς ὁποίας ἀνεφέραμεν.

παρόντος νὰ ἐρμηνεύσω, δύναμαι μόνον νὰ σημειώσω ἔνταῦθα, ὅτι παρόμοια ἀκριβῶς γράμματα καὶ τῶν αὐτῶν διαστάσεων παρατήρησα καὶ εἰς τὰς πλίνθους τῶν βάσεων τῶν κιόνων τῆς βασιλικῆς τοῦ κεντρικοῦ οἰκοδομήματος τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ἀδριανοῦ, καθὼς καὶ εἰς μίαν ἄλλην ἰωνικὴν βᾶσιν εὑρισκομένην παρὰ τὸ πρόπυλον τοῦ περιβόλου τοῦ Ὀλυμπείου¹.

2. *Κορμοὶ τῶν κιόνων.* Τούτων οὐδεὶς ἐσώθη ἀκέραιος. Τὰ ἀνευρεθέντα μεγάλα τεμάχια αὐτῶν, τὰ ὁποῖα εἶναι συγκεντρωμένα σήμερον μεταξὺ τοῦ ἀρχαίου βωμοῦ καὶ

Εἰκ. 9. Τομαὶ τῶν χρησιμοποιηθέντων εἰς τὴν βασιλικὴν ἀρχαίων ἐπιστυλίων.

τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ (εἰκ. 8), προέρχονται ἐκ παλαιότερων κτιρίων. Ἡ ἐκ νέου χρησιμοποίησις τῶν κορμῶν τῶν κιόνων εἰς τὴν βασιλικὴν ἐξακριβοῦται πρῶτον ἐκ τῆς κάτω διαμέτρου αὐτῶν, τῆς ὁποίας ἡ διάστασις συμπίπτει πρὸς τὴν μεταξὺ τῶν ἐντομῶν τῶν βάσεων ἀπόστασιν, καὶ δεύτερον ἐκ τῶν ὀπῶν, αἱ ὁποῖα εὑρίσκονται κατὰ διάμετρον ἀντίθετοι ἐπὶ τῶν κορμῶν τῶν κιόνων καὶ εἰς ἀρκετὸν ἀπὸ τῆς κάτω βάσεως αὐτῶν ὕψος, χρησιμεύουσι δὲ πρὸς ὑποδοχὴν τῶν σιδηρῶν συνδέσμων, διὰ τῶν ὁποίων ἐστηρίζοντο τὰ μεταξὺ τῶν κιόνων θωράκια.

3. *Κιονόκρανα.* Ἐκ τῶν ἀνευρεθέντων εἰς τὸν χῶρον τοῦ Ἀσκληπιείου διαφόρων κιονοκράνων ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα εἶναι δυνατὸν νὰ ἐχρησιμοποιήθησαν εἰς τὴν βασιλικὴν, εἶναι τὰ ἰωνικὰ κιονόκρανα ῥωμαϊκῶν χρόνων, διότι μόνον αὐτῶν αἱ διαστάσεις προσαρμόζονται πρὸς τὴν ἄνω διάμετρον τῶν κορμῶν τῶν κιόνων τῆς βασιλικῆς² (σχέδιον τῆς εἰκ. 6).

1 Παρὰ τὸν περιβόλον τοῦ Ὀλυμπείου καὶ πρὸς δυσμὰς τοῦ προπύλου ἀπεκαλύφθησαν εἰς παλαιότερα ἀνασκαφὰς διάφορα ἐρεῖπια (ΠΑΕ 1886 σ. 13 πίν. 1), τὰ ὁποῖα, ὡς τελευταίως ἐξηκρίβωσα, ἀνήκουσιν εἰς παλαιοχριστιανικὴν βασιλικὴν. Εἶναι λοιπὸν πολὺ πιθανὸν καὶ ἡ ἀνωτέρω βᾶσις τοῦ Ὀλυμπείου νὰ προέρχεται ἐκ τῆς βασιλικῆς ταύτης. Ἐπίσης, ὡς εἶχε τὴν καλωσύνην νὰ μὲ πληροφορήσῃ ὁ ἔφορος ἀρχαιοτήτων

κ. Γ. Μπακαλάκης, ἐπὶ μίᾳ τῶν βάσεων τῶν κιόνων τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀγ. Παρασκευῆς Θεσσαλονίκης ὑπάρχουσι τὰ ἴδια γράμματα.

2 Περὶ τῶν κιονοκράνων τούτων βλ. R. Martin, *Chapiteaux ioniques de l'Asclépieion d'Athènes*, B. C. H. LXVIII — LXIX (1944-45) σ. 346 ὑπ' ἀριθ. III καὶ IV.

4. Ἐπιστύλια. Ἄπ' εὐθείας ἐπὶ τῶν κιονοκράνων, ἄνευ δηλαδὴ τῆς μεσολαβήσεως ἐπιθημάτων, ἔβαινον εὐθεία ἐπιστύλια ληφθέντα, ὡς ἐγένετο καὶ διὰ τὰ λοιπὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ἐκ παλαιότερων κιριῶν τοῦ Ἀσκληπιείου. Τοῦτο ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν περιωθέντων μέχρι σήμερον ἐπιστυλίων, τὰ ὁποῖα διακρίνονται εἰς δύο ομάδας (Α καὶ Β, σχεδ. εἰκ. 9). Καὶ ἡ μὲν ὁμάς Α περιλαμβάνει ἐπιστύλια, τὸ μήκος τῶν ὁποίων ἦτο εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ἴσον πρὸς τὸ μεταξόνιον τῶν κιονοστοιχιῶν τῆς βασιλικῆς (2.28-2.36), ἡ δὲ ὁμάς Β ἐπιστύλια, τὸ μήκος τῶν ὁποίων, καθὼς καὶ τὸ ὕψος, προφανῶς ἐμειώθησαν διὰ λαξεύσεως, ἵνα ἐξισωθῶσι πρὸς τὰς διαστάσεις τῶν πρώτων¹.

5. Θωράκια. Μεταξὺ τῶν κιόνων τῶν κιονοστοιχιῶν ἦσαν τοποθετημένα μεγάλα θωράκια, ἐκ τῶν ὁποίων οὐδὲν ἐσώθη ἀκέραιον. Ἐκ τῶν ἀνευρεθέντων ὁμοῦς τεμαγίων αὐτῶν ἐν διατηρεῖ τὸ ἀρχικὸν ὕψος του (1.045 μ.) συμπύπτον μὲ τὴν κατακόρυφον ἀπόστασιν μεταξὺ τῶν ἐντομῶν ἐπὶ τῶν βάσεων καὶ τῶν ὀπῶν ἐπὶ τῶν κορυφῶν τῶν κιόνων, αἵτινες ἐχρησίμευον, ὡς ἐλέχθη, πρὸς στήριξιν τῶν θωρακίων. Εἶναι κατεσκευασμένα ἐκ χονδροκόκκου μαρμάρου καὶ ἔχουν διαστάσεις, πάχος 0.12 μ., ὕψος 1.045 μ., ὡς δὲ ἐξάγεται ἐκ τῆς ἀποστάσεως τῶν κιόνων, πλάτος 1.81 μ. Ἀμφότεραι αἱ ἐπιφάνειαι τῶν πλευρῶν εἶναι ἐντελῶς ἐπίπεδοι καὶ δὲν φέρουσιν ἄλλας διακοσμῆσεις πλὴν μιᾶς ἀπλῆς ταινίας καὶ ἐνὸς κοιλοκύρτου κυματίου, ἀμφοτέρων ὡς πλαισίου (εἰκ. 6 καὶ εἰκ. 10).

Τὰ θωράκια ταῦτα δὲν ἐβασίζοντο ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου, ἀλλ' ἐπὶ ἰδιαιτέρας ἀπλῆς βάσεως, ὕψους 0.21 μ., τοποθετημένης ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου καὶ ἀποτελούσης τρόπον τινὰ συνέχειαν τῶν πλίνθων τῶν ἰωνικῶν βάσεων, ἐστηρίζοντο δὲ ἐπὶ τῶν κιόνων κάτω μὲν εἰσερχόμενα ἐντὸς τῶν ἐντομῶν τῶν βάσεων, ἄνω δὲ διὰ σιδηρῶν συνδέσμων, ἢ θέσις τῶν ὁποίων προσδιορίζεται ἐκ τῶν σφζομένων ἐπὶ τῆς ἄνω πλευρᾶς τῶν θωρακίων καὶ ἐπὶ τῶν κορυφῶν τῶν κιόνων ὀπῶν. Αἱ κατὰ 0.155 μ. ὑψηλότερον ἐπὶ τῶν κιόνων εὐρισκόμεναι ὀπαὶ ἐχρησίμευον πρὸς στήριξιν τῆς στέψεως τῶν θωρακίων, πολλὰ τεμάχια τῆς ὁποίας εὐτυχῶς ἀνευρέθησαν (εἰκ. 6 καὶ 10).

Περαίνοντες τὴν περιγραφὴν τοῦ κυρίως ναοῦ πρέπει νὰ προσθέσωμεν, ὅτι εἶναι δύσκολον ν' ἀποφανθῶμεν ἀσφαλῶς, ἐὰν εἶχεν οὗτος καὶ δεύτερον ὄροφον (γυναικω-

Εἰκ. 10. Τεμάχιον θωρακίου τῶν κιονοστοιχιῶν μετὰ τῆς ἐπ' αὐτοῦ στέψεως.

¹ Μεταξὺ τῶν ἐπιστυλίων τῆς ὁμάδος Α ὑπάρχει καὶ ἐν φέρων τὴν ἐπιγραφὴν IG II² 3181, μεταξὺ δὲ τῶν τῆς ὁμάδος Β δύο μὲ τὴν ἐπιγραφὴν IG II² 3120.

Τὰ ἐνεπίγραφα ταῦτα ἐπιστύλια δὲν ἐχρησιμοποίηθησαν εἰς τὰς κιονοστοιχίας τῆς βασιλικῆς, ἀλλ' ἐτοποθετήθησαν ἀλλαχοῦ.

νίτην), καίτοι αἱ μεγάλαι διαστάσεις τῆς βασιλικῆς καὶ ἡ ἀνεύρεσις κλίμακος ὁδηγούσης ἐκ τοῦ νάρθηκος πρὸς τὸ ὑψηλότερον εὐρισκόμενον ἐπίπεδον τοῦ ἀρχαίου βόθρου συνηγοροῦσιν ὑπὲρ τῆς ὑπάρξεως καὶ δευτέρου ὄρφου¹.

Τὸ Ἱερὸν Βῆμα. — Τὸ προοριζόμενον διὰ τοὺς κληρικούς μέρος τοῦ ναοῦ, τὸ Ἱερὸν Βῆμα, εἶναι τελείως κατεστραμμένον καὶ μόνον ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὀλίγων ἰχνῶν τῆς ἀψίδος καθορίζεται τοῦλάχιστον ἢ πρὸς ἀνατολὰς ἕκτασις αὐτοῦ, ἐνῶ πρὸς δυσμὰς οὐδεμίαν ἄλλην ἔνδειξιν ἔχομεν, διὰ νὰ καθορίσωμεν τὴν ἕκτασιν καὶ τὴν διάταξιν του πλὴν ὀλίγων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, τὰ ὁποῖα πιθανῶς προέρχονται ἐκ τοῦ τέμπλου τοῦ χωρίζοντος τὸ Ἱερὸν ἀπὸ τοῦ λοιποῦ ναοῦ.

Τῆς ἀψίδος σφύζεται σήμερον ἡ ἡμικυκλικὴ τάφρος, πλάτους 1.45 μ., λαξευμένη εἰς βάθος 0.20 μ. ἐντὸς τοῦ σχετικῶς μαλακοῦ βράχου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου διατηροῦνται ἀκόμη ὀλίγα ἴχνη ἀσβεστοκονιάματος, τὰ μόνα ὑπολείμματα ἐκ τῆς ἀνωδομῆς τῆς ἀψίδος, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁποίων καθορίζεται καὶ τὸ πάχος αὐτῆς (1.35 μ.).

Ἀκριβεῖς μετρήσεις ἀπέδειξαν, ὅτι ὄχι μόνον ἐσωτερικῶς, ἀλλὰ καὶ ἐξωτερικῶς ἡ ἀψὶς ἦτο ἡμικυκλικὴ καὶ ὅτι τὸ κέντρον αὐτῆς εὐρίσκεται ἐπὶ τοῦ ἄξονος τοῦ κεντρικοῦ κλίτους ὀλίγα μόνον ἑκατοστὰ (0.40 μ.) ἀνατολικώτερον τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ, μὲ ἐσωτερικὴν διάμετρον 8.86 μ.

Ἡ ἀψὶς ἐσχεδιάσθη ὑπὸ τοῦ Lambert κατὰ πολὺ μικροτέρα, μὲ ἐσωτερικὴν διάμετρον 4.80 μ. Ὁ Βερσάκης, ὅστις ἐκ νέου ἀπεκάλυψε τὴν ἀψίδα, γράφει, ὅτι ἡ ἐσωτερικὴ διάμετρος αὐτῆς εἶναι 9.74 μ. περίπου καὶ ὅτι ἀρχικῶς ἐπὶ τῆς τάφρου ταύτης ἦτο θεμελιωμένον περιφερὲς οἰκοδόμημα, σύγχρονον μὲ τὰ ἄλλα οἰκοδομήματα τοῦ ἀρχαίου ἱεροῦ, εἰς τὸ ὁποῖον ἀποδίδει τὰς ἀνωτέρω (σ. 44) μνημονευθείσας ἰωνικὰς βάσεις καθὼς καὶ πᾶν ἄλλο ἀρχιτεκτονικὸν μέλος παρουσιάζον καμπυλότητα καὶ εὐρισκόμενον εἰς τὸν χώρον τοῦ Ἀσκληπείου. Συνεκέντρωσε μάλιστα τὰ ἀρχιτεκτονικὰ ταῦτα μέλη ἐπὶ τοῦ πλησίον εὐρισκομένου ἀρχαίου βωμοῦ, τὴν βᾶσιν τοῦ ὁποίου ἐξέλαβεν ὡς τὴν κρηπίδα τοῦ πρὸς δυσμὰς ὑπολοίπου μέρους τοῦ περιφεροῦς οἰκοδομήματος².

Ἡ ἡμικυκλικὴ ὅμως αὐτὴ τάφρος, ὡς φαίνεται καὶ ἐπὶ τοῦ σχεδίου (εἰκ. 4), οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει μὲ τὸν βωμὸν καὶ ἐγένετο εἰς ἐποχὴν, κατὰ τὴν ὁποίαν δὲν ὑφίσταντο πλέον τὰ οἰκοδομήματα τοῦ ἀρχαίου ἱεροῦ, ἀφοῦ ὁ ἐντὸς αὐτῆς θεμελιωθεὶς τοῖχος ἐκάλυψε μέρος τοῦ στυλοβάτου τῆς ἀρχαίας δωρικῆς στοᾶς. Τὸ ἡμικυκλικὸν δὲ σχῆμα τῆς τάφρου, περιοριζόμενον μόνον κατὰ τὸ ἀνατολικὸν μέρος, φανερῶνει, ὅτι ἐγένετο, ὡς παρατηρεῖ καὶ ὁ κ. Κεραμόπουλος³, ἀποκλειστικῶς διὰ τὴν θεμελίωσιν τῆς ἀψίδος τῆς βασιλικῆς, εἰς τὴν ὁποίαν πρέπει ν' ἀποδώσωμεν καὶ τὰ καμπύλα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, τοῦλάχιστον τὰ ἐπιστύλια, τῶν ὁποίων ἡ ἀκτὶς καμπυλότητος συμπίπτει μὲ τὴν ἐσωτερικὴν ἀκτῖνα τῆς ἀψίδος.

Τὰ ἐπιστύλια ταῦτα, τέσσαρα τὸν ἀριθμὸν, φαίνονται ἐπὶ τοῦ σχεδίου τῆς εἰκό-

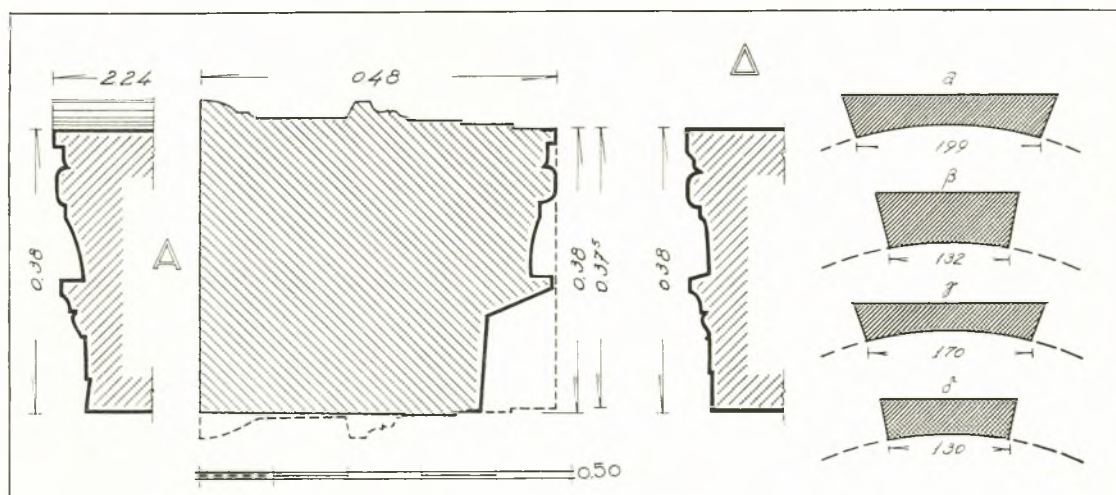
¹ Τὴν κλίμακα ταύτην, καθ' ὅσον γνωρίζω, μόνον ὁ Köhler ἀναφέρει, Athen. Mitt. II 1877 σ. 238, ὅστις καὶ παραδέχεται, ὅτι ἐκτίσθη αὕτη εἰς χρόνους μεταγενετέρους τῶν εἰδωλολατρικῶν.

² Βλ. Βερσάκη, ΑΕ 1908 σ. 280 κ. ἑ. μὲ πολλὰς εἰ-

κόνας καὶ σχέδια τῶν ἀρχιτεκτονικῶν τούτων μελῶν. Ἐπίσης ΠΑΕ 1910 σ. 179, ΑΕ 1912 πίν. 5. ὅπου σημειοῦται τὸ περιφερὲς οἰκοδόμημα διὰ τοῦ γράμματος Z, καὶ τέλος ΑΕ 1913 σ. 70.

³ ΑΕ 1934-35 σ. 97 σημ. 2.

νος 11¹. Ἔχουσιν ἐν κατόψει σχῆμα τραπεζίου μὲ τὴν μικρὰν βάσιν αὐτῶν κοίλην, καθ' ὅλον τὸ ὕψος τῆς ὁποίας εἶναι λαξευμένα διάφορα κυμάτια, ὧν τὴν μορφήν δεικνύει ἢ ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ σχεδίου κατακόρυφος τομὴ Δ. Εἰς ὅλας τὰς ἄλλας πλευράς των οὐδεμίαν διακόσμησιν φέρουσιν. Ἡ σφηνοειδῆς ἐξ ἄλλου μορφή των καὶ αἱ διαφορειαὶ διαστάσεις των, πλάτους καὶ μήκους, ἀποδεικνύουσιν, ὅτι οὐδέποτε ἔβαινον ἐπὶ κιόνων, ὡς ὑπέθεσεν ὁ Βερσάκης, ἀλλ' ὅτι ἦσαν ἐντετειχισμένα εἰς τοῖχον, καὶ ὡς τοιοῦτον πρέπει νὰ δεχθῶμεν τὸν τοῖχον τῆς ἀψίδος τῆς βασιλικῆς. Ὅτι δὲ ὁπωσδήποτε τὰ ἐπιστύλια ταῦτα ἐχρησιμοποιήθησαν διὰ πρώτην φοράν εἰς οἰκοδόμημα μεταγενεστέρων χρόνων ἰδρυθὲν ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τοῦ ἀρχαίου ἱεροῦ, ἀποδεικνύεται

Εἰκ. 11. Α τομαὶ τοῦ εὐθυγράμμου ἐπιστυλίου, Δ τομὴ καὶ κατόψεις τῶν ἀνευρεθέντων τεσσάρων καμπύλων ἐπιστυλίων τῆς ἀψίδος.

ἐκ τῆς ἀνευρέσεως καὶ ἐνὸς εὐθυγράμμου ἐπιστυλίου προερχομένου ἐξ ἄλλου ἀρχαιότερου οἰκοδομήματος τοῦ Ἀσκληπείου, ὡς προκύπτει ἐκ τῆς ἐπ' αὐτοῦ ἐπιγραφῆς², ἀλλ' ἐπὶ τῶν δύο πλευρῶν τοῦ ὁποίου ἔχουσι λαξευθῆ μεταγενεστέρως κυμάτια παρόμοια πρὸς τὰ κυμάτια τῶν τεσσάρων καμπύλων ἐπιστυλίων (εἰκ. 11 Α). Ἐκ τῆς ἀνευρέσεως τοῦ εὐθυγράμμου τούτου ἐπιστυλίου ἀποδεικνύεται προσέτι, ὅτι τὰ ἐπιστύλια δὲν ἔσπερον μόνον τὸ ὑψηλότερον μέρος τῆς ἀψίδος, ἀλλὰ συνεχίζοντο καὶ ἐκατέρωθεν ταύτης ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ.

Τοῦ τέμπλου, ὡς ἐλέχθη ἤδη, οὐδὲν ἔχνος διεσώθη κατὰ χώραν. Μεταξὺ ὅμως τοῦ πλήθους τῶν ἀνευρεθέντων χριστιανικῶν γλυπτῶν ὑπάρχουν καὶ τεμάχια θωρακίων, τὰ ὁποία εἶναι δυνατὸν ν' ἀποδώσωμεν εἰς τὸ τέμπλον τῆς βασιλικῆς. Τὰ τεμάχια ταῦτα, δέκα τὸν ἀριθμὸν, ἀνήκουν εἰς περισσότερα τῶν τριῶν θωρακίων καὶ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ καθορίσωμεν τὰς διαστάσεις καὶ τὰς ἄλλας λεπτομερείας αὐτῶν (εἰκ. 12 καὶ σχέδιον εἰκ. 14). Εἶναι λαξευμένα ἐπὶ μεγάλων ἀρχαίων πλακῶν

1 Ἐκ τούτων τὰ α καὶ β εὑρίσκονται σήμερον ἐπὶ τῆς βάσεως τοῦ ἀρχαίου βωμοῦ, ὅπου ἐτέθησαν ὑπὸ τοῦ Βερσάκη. Τὸ γ εἰς δύο τεμάχια εὑρέθη ἔμπροσθεν τῆς στοᾶς Εὐμένους. Τέλος τὸ δ εὑρίσκεται ἐπὶ τῆς

Ἀκροπόλεως μεταξὺ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ ναοῦ τῆς Ῥώμης καὶ τοῦ Αὐγούστου.

2 Τὸ ἐπιστύλιον τοῦτο φέρει τὴν ἐπιγραφὴν IG II² 3181.

κυανοῦ μαρμάρου, κατὰ τὴν μίαν μόνον ὄψιν αὐτῶν, ἐπὶ ἐκάστης δὲ τούτων πλὴν τοῦ θωρακίου εἶναι λαξευμένοις καὶ εἰς πεσίσκος. Καὶ τὰ μὲν θωράκια, διαστάσεων 0.99×1.46 μ., πλαισιοῦνται διὰ μιᾶς ἐπιπέδου ταινίας καὶ ἑνὸς κοιλοκύρτου κυματίου

Εἰκ. 12. Τεμάχιον θωρακίου τοῦ τέμπλου.

βαίνοντος πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν ἐπιφάνειαν, ἣτις φέρει εἰς τὸ κέντρον, ἐντὸς κυκλικῆς στεφάνης, ἰσοσκελῆ σταυρόν, τὰ μεταξὺ τῶν σκελῶν τοῦ ὁποίου ἐναπομένοντα κενὰ πληροῦνται ἀρμονικώτατα δι' ὠραίων ἀνθεμίων, οἱ δὲ πεσίσκοι, πλάτους 0.21 μ. καὶ ἐξέχοντες μόνον κατὰ 0.01 μ. τῶν θωρακίων, κοσμοῦνται διὰ γλυφῶν ἐν σχήματι πλαισίου. Ἡ ὀπισθία πλευρὰ τῶν θωρακίων, ἀδρότερον εἰργασμένη, φέρει ὡς μόνην διακόσμησιν εἰς τὸ κέντρον ἐγγάρακτον ἰσοσκελῆ σταυρόν, ἄλλοτε ἐλεύθερον καὶ ἄλλοτε ἐγγεγραμμένον ἐντὸς κύκλου.

Ὅδηγοῦμενοι ἐκ τῆς ἐν γένει διακοσμῆσεως τῶν καὶ ἰδίως ἐκ τῆς μορφῆς τῶν κυματίων τοποθετοῦμεν χρονολογικῶς τὰ θωράκια εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ Ε' αἰῶνος, διότι γνωστὸν εἶναι, ὅτι πρὸς τὸ τέλος τοῦ αἰῶνος τὰ κυμάτια ἀντικαθίστανται ὑπὸ πολλαπλῶν ταινιῶν ¹.

Εἰς τὸ σχέδιον τῆς ἀναπαραστάσεως τῆς βασιλικῆς ἢ θέσις τοῦ τέμπλου ἐσχεδιάσθη ὑποθετικῶς κατ' ἀναλογίαν ἄλλων παραδειγμάτων. Βέβαιον μόνον εἶναι, ὅτι τὸ τέμπλον ἔφθανε μέχρι τῶν κιόνων τῶν ἐκατέρωθεν κιονοστοιχιῶν ², ὡς ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν ἐντομῶν, τὰς ὁποίας φέρουσι δύο τῶν ἀνευρεθεισῶν βάσεων τῶν κιόνων (1 καὶ 2 σχέδ. εἰκ. 7). Αἱ ἐντομαὶ αὐταί, τρεῖς ἐπὶ ἐκάστης βάσεως, ἐχρησίμευον, αἱ μὲν δύο, ὡς ἤδη ἐλέχθη, διὰ τὴν στήριξιν τῶν θωρακίων τῶν κιονοστοιχιῶν, ἡ δὲ τρίτη διὰ τὴν στήριξιν τοῦ ἀκραίου θωρακίου τοῦ τέμπλου. Διὰ τῆς διατάξεως ταύτης τὸ πλάτος τοῦ κεντρικοῦ κλίτους (11.22 μ., μετρούμενον μεταξὺ τῶν κορμῶν τῶν κιόνων τῶν κιονοστοιχιῶν) ἐκαλύπτετο ὑπὸ τριῶν θωρακίων καὶ τριῶν πεσίσκων τοποθετημένων ἐκατέρωθεν τῆς Ὁραίας Πύλης, τῆς ὁποίας ἐν τοιαύτῃ περιπτώ-

Εἰκ. 13. Τεμάχιον τῆς βάσεως τοῦ τέμπλου.

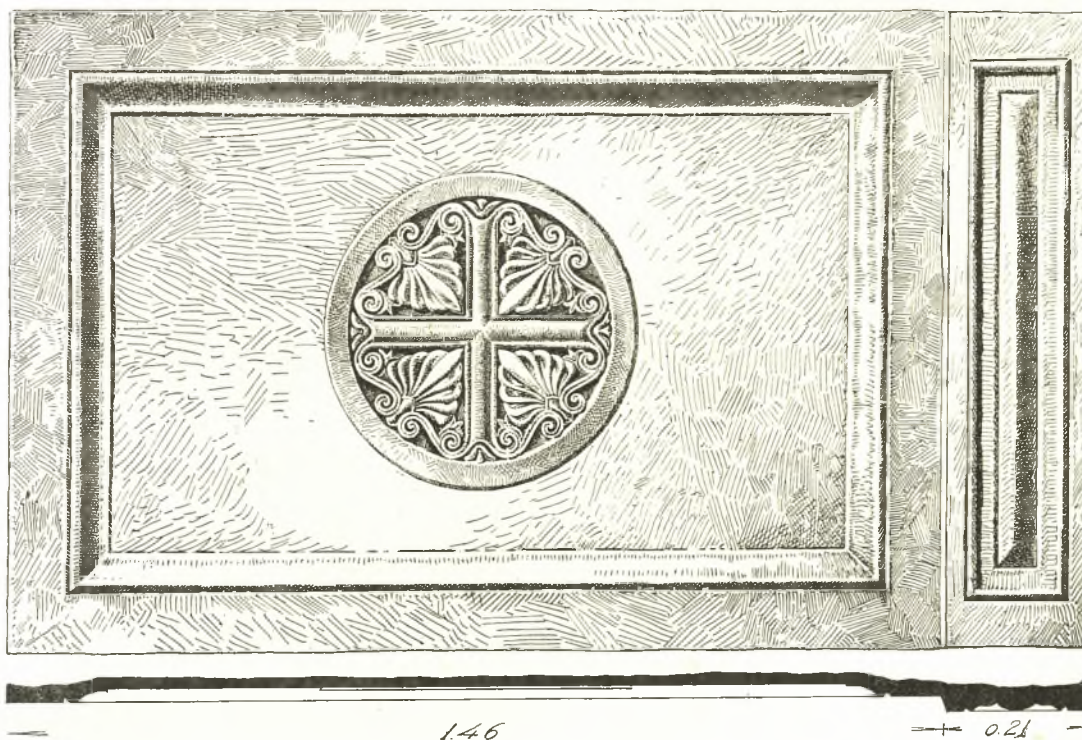
¹ Θωράκια μετὰ κυματίων εὐρέθησαν καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν Α τῆς Νέας Ἀγχιάλου τῶν μέσων τοῦ Ε' αἰῶνος. Ἀντιθέτως εἰς τὰς βασιλικὰς Νέας Ἀγχιάλου Β, Ἀργάλων, Ἀφεντέλη καὶ Ὑψηλομετόπου Λέσβου

τοῦ τέλους τοῦ Ε' αἰῶνος καὶ τοῦ ΣΤ' τὰ θωράκια πλαισιοῦνται διὰ πολλαπλῶν ταινιῶν.

² Ἡ διάταξις αὕτη τοῦ τέμπλου εἶναι συνήθης εἰς τὰς παλαιοχριστιανικὰς βασιλικὰς, τοῦ ἱεροῦ βήματος

σει τὸ πλάτος ἦτο 1.20 μ., ὅσον δηλαδὴ εἶναι συνήθως τὸ πλάτος τῆς εἰσόδου τῶν τέμπλων τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν.

Τέλος πρὸς συμπλήρωσιν τῆς μορφῆς τοῦ τέμπλου προσθέτομεν, ὅτι τοῦτο ἦτο τοῦ τύπου τῶν χαμηλῶν τέμπλων, ὡς ἐξάγεται ἐκ τῶν πεσσίσκων, ἐπὶ τῶν ὁποίων δὲν ὑπῆρχον κιονίσκοι, ἔβαινε δ' ἐπὶ βάσεως ὕψους 0.21 μ. φερούσης ἑκατέρωθεν γλυφάς. Ἐκ τῶν ἀνευρεθέντων τριῶν τεμαχίων τῆς βάσεως δημοσιεύομεν ἐνταῦθα τὸ χαρακτηριστικώτερον (εἰκ. 13)¹.

Εἰκ. 14. Ἀναπαράστασις θωρακίου καὶ πεσσίσκου τοῦ τέμπλου.

Ὁ Νάρθηξ.— Μετὰ τὸν καθορισμὸν τῶν διαφόρων λεπτομερειῶν τοῦ κυρίως ναοῦ εὐκόλον εἶναι νὰ καθορίσωμεν τὴν μορφήν καὶ τὸ σχῆμα τοῦ νάρθηκος, ὅστις, ὡς συνήθως, ἐκτείνεται πρὸς δυσμὰς τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ εἰς ὅλον τὸ πλάτος αὐτοῦ.

Αἱ δύο μικραὶ πλευραὶ τοῦ νάρθηκος σχηματίζονται διὰ τῆς προεκτάσεως τῶν τοίχων τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ κυρίως ναοῦ. Τῶν δύο μεγάλων ἢ μὲν μία ταυτίζεται μετὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ κυρίως ναοῦ, ἢ δ' ἑτέρα εὐρίσκεται παραλλήλως πρὸς αὐτὴν εἰς ἀπόστασιν 6.80 μ. Ὁ τοῖχος τῆς πλευρᾶς ταύτης ἐσώθη κατὰ τὸ μεγαλύτερον μέρος

καταλαμβάνοντος ὁλόκληρον τὸ πλάτος τοῦ κεντρικοῦ κλίτους μέχρι τῶν θωρακίων τῶν ἑκατέρωθεν κιονοστοιχιῶν. Πολλάκις ὅμως τὸ τέμπλον δὲν ἐκτείνεται μέχρι τῶν κιονοστοιχιῶν, εἰς τὴν περίπτωσιν δὲ ταύτην περιορίζεται τὸ ἱερὸν βῆμα ὑπὸ ἰδιαιτέρων θωρακίων καὶ κατὰ τὰς πλαγίας πλευράς. Βλ. Ἄ. Ὁρλάνδου, Παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Λέσβου, ΑΔ 1929 σ. 52

κ. ἐ., Γ. Σωτηρίου, Αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος, ΑΕ 1929 σ. 221 κ. ἐ. καὶ τοῦ ἰδίου, Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία, Ἀθῆναι 1942 σ. 200 κ. ἐ.

¹ Πρὸς παρομοίαν βάσιν τοῦ τέμπλου τῆς βασιλικῆς Α τῆς Νέας Ἀγχιάλου, ΑΕ 1929 σ. 26 εἰκ. 29 μετὰ τὰς αὐτὰς γλυφάς.

αὐτοῦ μέχρι σήμερον καὶ εἶναι ἐκτισμένος διὰ μεγάλων κροκαλοπαγῶν λίθων μετ' ἀσβεστοκονιάματος εἰς τὴν θέσιν παλαιότερου τοῖχου¹.

Εἰς τὸ σχέδιον τῆς ἀναπαραστάσεως (εἰκ. 19) ὁ νάρθηξ ἐσχεδιάσθη, ὡς καὶ ὁ κυρίως ναός, διηρημένος εἰς τρία διαμερίσματα. Ἡ τριμερὴς αὕτη διαμόρφωσις τοῦ νάρθηκος εἶναι συνήθης εἰς τὰς παλαιοχριστιανικὰς βασιλικὰς (Ἰλισσοῦ, Ἀγ. Παρασκευῆς Θεσσαλονίκης, Νικοπόλεως, Ἡραίου Σάμου, Στουδίου Κωνσταντινουπόλεως κ.ἄ.). Εἰς πάντα ὅμως τὰ παραδείγματα ταῦτα ὁ χωρισμὸς ἐπιτυγχάνεται διὰ τόξων στηριζομένων ἐπὶ παραστάδων εὐρισκομένων εἰς τὴν προέκτασιν τῆς γραμμῆς τῶν κιονοστοιχιῶν τοῦ κυρίως ναοῦ, ἐνῶ εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν ὁ χωρισμὸς φαίνεται, ὅτι ἐγένετο διὰ κιονοστοιχιῶν, ἐκάστης ἐκ δύο κίωνων, ὡς δύναται τις νὰ συμπεράνη ἐκ τοῦ εἰς τὴν βορείαν πλευρὰν τοῦ νάρθηκος σφζομένου στυλοβάτου. Ὁ στυλοβάτης οὗτος εἶναι θεμελιωμένος ἐπὶ ἰσχυροῦ θεμελίου ἐκτισμένου διὰ λίθων μετὰ παχέος κονιάματος ἀσβέστου εἰς τὸ ὕψος τοῦ δαπέδου τοῦ βορείου διαμερίσματος τοῦ νάρθηκος, τὸ ὁποῖον εἶναι ὑψηλότερον κατὰ 0.70 μ. τοῦ δαπέδου τῶν δύο ἄλλων διαμερισμάτων. Ἡ ἀνάβασις εἰς τὸ διαμερίσμα τοῦτο διηκολύνετο διὰ μιᾶς βαθμίδος βαινούσης καθ' ὅλον τὸ πλάτος τοῦ νάρθηκος ἔμπροσθεν τοῦ στυλοβάτου. Ἰχνη τῶν κίωνων ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου ἀτυχῶς δὲν ἐσώθησαν, δυνάμεθα ὅμως νὰ συμπεράνωμεν ἐκ τοῦ πλάτους τοῦ νάρθηκος, τὸ ὁποῖον ἰσοῦται πρὸς τρία μεταξόνια τῶν κιονοστοιχιῶν τοῦ κυρίως ναοῦ, ὅτι ἐπ' αὐτοῦ ἴσταντο δύο μόνον κίονες.

Τοῦ ἄλλου στυλοβάτου, τοῦ νοτίου, οὐδὲν ἴχνος διεσώθη. Πιθανὸν ὅμως αἰ ἐπὶ τοῦ σχεδίου τοῦ Lambert σημειούμεναι δύο παράλληλοι γραμμαὶ εἰς τὴν προέκτασιν τῆς νοτίας κιονοστοιχίας τοῦ κυρίως ναοῦ νὰ μᾶς ὀρίζουσι τὴν θέσιν αὐτοῦ².

Ἐπίσης ἐπὶ τῇ βάσει ὀλίγων μόνον ἐνδείξεων ἐσχεδιάσθησαν εἰς τὴν ἀναπαραστάσιν τῆς βασιλικῆς τὰ διάφορα ἀνοίγματα ἐπὶ τῶν τοίχων τοῦ νάρθηκος. Ἐξ αὐτῶν ἀσφαλῶς γνωρίζομεν τὴν θέσιν μόνον τῆς ἐκ τοῦ νάρθηκος πρὸς τὸ βόρειον κλίτος τοῦ ναοῦ εἰσόδου ἐκ τοῦ ἀνευρεθέντος κατωφλίου αὐτῆς, κατὰ συνέπειαν δὲ καὶ τῆς συμμετρικῆς πρὸς αὐτὴν εἰσόδου πρὸς τὸ νότιον κλίτος.

Ἡ ἐπικοινωνία τοῦ νάρθηκος μετὰ τοῦ κεντρικοῦ κλίτους τοῦ κυρίως ναοῦ ἐξυπηρετεῖτο, ὡς καὶ εἰς τὰς πλείστας τῶν βασιλικῶν, διὰ τοῦ τριβήλου. Ἡ ὑπαρξὶς τριβήλου εἰς τὴν βασιλικὴν μας νομίζομεν, ὅτι βεβαιοῦται ἐκ τοῦ περισωθέντος θεμελίου αὐτοῦ. Τὸ θεμέλιον τοῦτο (MN ἐπὶ τοῦ σχεδίου εἰκ. 4) ἀνῆκεν ἀρχικῶς εἰς τοῖχον τοῦ ἀρχαίου ἱεροῦ (πλάτους 0.75 μ.), κατὰ δὲ τὴν οἰκοδομὴν τῆς βασιλικῆς ηὔξήθη τὸ πλάτος του διὰ προσθήκης λωρίδος τοῖχου κατὰ 0.25 μ., ἀσφαλῶς διὰ τὴν καλυτέραν ἔδρασιν τῶν λίθων τοῦ στυλοβάτου τοῦ τριβήλου.

Ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοῖχου τοῦ νάρθηκος καὶ ἀντιστοίχως πρὸς τὰς θύρας τοῦ ἀπέναντι τοῖχου ὑποθέτομεν, ὅτι ὑπῆρχον δύο θύραι, μεταξὺ δὲ αὐτῶν, ὡς εἶναι σύνηθες, τρίλοβον παράθυρον. Ἐκ τοῦ τελευταίου τούτου καθὼς καὶ ἐκ τῶν παραθύρων τοῦ κυρίως ναοῦ προέρχονται πιθανῶς καὶ οἱ ἀνευρεθέντες εἰς τὸν χώρον τοῦ Ἀσκληπείου διαχωριστικοὶ μαρμάρινοι ἀμφικιονίσκοι.

1 Μέγα μέρος καὶ τοῦ τοῖχου τούτου κατηδαφίσθη ὑπὸ τοῦ Κουμανοῦδη. ΠΑΕ 1876 σ. 28.

2 Εἰς τὸ μέρος τοῦτο ὑποθέτομεν τὴν ὑπαρξιν προ-

τύλου τοῦ ἀρχαίου ἱεροῦ (βλ. σχέδ. εἰκ. 18), πιθανῶς δὲ ὁ στυλοβάτης τοῦ προτύλου τούτου ἐχρησιμοποιήθη ἐκ νέου ὡς νότιος στυλοβάτης τοῦ νάρθηκος.

Βέβαιον ἐπίσης θεωροῦμεν, ὅτι ὑπῆρχον δύο εἰσέτι θύραι, μία εἰς τὴν νοτιᾶν πλευρὰν τοῦ νάρθηκος διὰ τὴν ἀπ' εὐθείας εἰς αὐτὸν εἴσοδον ἐκ τῆς πρὸ τῆς βασιλικῆς διερχομένης ὁδοῦ¹ καὶ ἑτέρα εἰς τὴν βορείαν πλευρὰν διὰ τὴν ἐπικοινωνίαν μετὰ τοῦ δευτέρου ὁρόφου μέσω τῆς μνημονευθείσης ἤδη ἀνωτέρω κλίμακος.

Τὸ αἶθριον.—Ἡ ἔρευνα τοῦ πρὸς δυσμὰς τῆς βασιλικῆς χώρου ἀπέδειξεν, ὅτι πρὸς τὸ μέρος τοῦτο ὑπῆρχε μέγα αἶθριον διαστάσεων 24.60×24.60 μ. περίπου.

Ὡς βόρειος τοῖχος τοῦ αἵθριου ἐχρησιμοποιήθη ὁ ἐσωτερικὸς θυραῖος τοῖχος τῆς ἰωνικῆς στοᾶς, ὡς νότιος ὁ ἀρχαῖος περίβολος τοῦ Ἀσκληπείου καὶ μόνον πρὸς δυσμὰς ἀνηγέρθη νέος τοῖχος, μικρὸν τμήμα τοῦ ὁποίου, ἐκτισμένον διὰ διαφόρων λίθων καὶ ἀσβεστοκονιάματος, σφίζεται μέχρι σήμερον εἰς τὴν ἐπέκτασιν τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς ἰωνικῆς στοᾶς². Ἐνεκεν ἀκριβῶς τῆς χρησιμοποίησεως τοίχων ξένων οἰκοδομημάτων τὸ αἶθριον ἔλαβεν ἀκανόνιστον σχῆμα καὶ λοξὴν κατεύθυνσιν ὡς πρὸς τὸν κυρίως ναόν, εἰς τὴν γενικὴν του ὁμοιομορφίαν εἶναι ὅμοιον πρὸς τὸν γνωστὸν τύπον τοῦ αἵθριου τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος, περιβάλλεται δηλαδὴ ἐσωτερικῶς ὑπὸ κιονοστοιχιῶν κατὰ τὰς τρεῖς μόνον πλευράς. Ἐκ τῶν κιονοστοιχιῶν τούτων μόνον οἱ στυλοβάται κατέστη δυνατὸν νὰ ἐξακριβωθῶσι (σχέδιον εἰκ. 4). Διὰ τοῦτο ἡ διάταξις τῶν κίωνων καὶ αἱ ἄλλαι λεπτομέρειαι ἐσχεδιάσθησαν καθ' ὑπόθεσιν (σχέδιον ἀναπαραστάσεως εἰκ. 19).

Προσκτίσματα.—Κατὰ τὴν βορείαν πλευρὰν τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ αἵθριου τῆς βασιλικῆς ὑπῆρχον διάφορα προσκτίσματα, τὰ ὁποῖα ἀρχικῶς ἀπετέλουν τμήματα τῶν ἀρχαίων οἰκοδομημάτων τοῦ Ἀσκληπείου, ἐχρησιμοποιήθησαν δ' ἐκ νέου ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν κατόπιν μικρῶν ἐπισκευῶν καὶ μεταρρυθμίσεων, πιθανώτατα δι' ὁμοίαν ἢ ἀνάλογον πρὸς τὴν ἀρχικὴν των χρῆσιν.

Τὰ προσκτίσματα ταῦτα εἶναι τὰ ἑξῆς: 1) Τὸ Ἀγίασμα ἐντὸς τοῦ σπηλαίου, ὅπου ἡ ἀρχαία ἱερὰ κρήνη. 2) Τὸ ἐπίμηκες οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖον κατέλαβε μέγα μέρος τῆς δωρικῆς στοᾶς, καὶ 3) Τὰ προσκτίσματα τοῦ αἵθριου, ἦτοι τὰ τέσσαρα μεγάλα δωμάτια τῆς ἰωνικῆς στοᾶς, τὰ ὁποῖα ἐχρησιμοποιήθησαν ἐκ νέου (σχέδιον εἰκ. 4).

Τὸ Ἀγίασμα.—Τὸ ὕδωρ ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων ἦτο συνδεδεμένον μὲ τὰς ἐν γένει θρησκευτικὰς ἐκδηλώσεις τοῦ ἀνθρώπου. Ἐνῶ δὲ κατ' ἀρχὰς ἀπεδίδοτο εἰς αὐτὸ ἐξαγνιστικὴ μόνον δύναμις, σὺν τῷ χρόνῳ διὰ τῆς χρήσεως διαφόρων ἱαματικῶν πηγῶν ἤρχισαν νὰ τῷ ἀποδίδωνται καὶ θεραπευτικαὶ ιδιότητες. Πόσῃν ἔκτασιν ἔλαβεν ἡ τοιαύτη χρῆσις τοῦ ὕδατος, βλέπομεν εἰς τὰ Ἀσκληπιεῖα, ὅπου πλὴν τῆς ἱερᾶς κρήνης ἰδρύθησαν καὶ διάφοροι ἄλλαι κρήναι καὶ βαλανεῖα, τὰ ὁποῖα κατὰ τοὺς ῥωμαϊκοὺς

1 Θύρας πολλάκις δὲ καὶ πρόφυλα κατὰ τὴν στενὴν πλευρὰν τοῦ νάρθηκος συναντῶμεν καὶ εἰς ἄλλας βασιλικὰς, ὡς τὴν βασιλικὴν Ὑψηλομετώπου Λέσβου, Ὁλυμπίας, Ἐρεχθίδου καὶ τῆς Ἐλεουσίνου, ἔξωθεν μάλιστα τῆς ὁποίας πρὸ τῆς πλευρᾶς ταύτης τοῦ νάρθηκος διέρχεται ἡ «ἱερὰ ὁδός».

2 Ὁ τοῖχος αὐτὸς πρέπει νὰ ἐξετείνετο τοῦλάχιστον μέχρι τῆς ΝΔ γωνίας τῆς ἰωνικῆς στοᾶς, ὡς προκύπτει ἐκ τῆς ἐκθέσεως τοῦ Κουμανούδη, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἀναφέρεται, ὅτι εἰς τὴν γωνίαν ἀκριβῶς ταύτην ἀνευρέθη

« εἰς μεταγενέστερόν τινα τοῖχον ἐνκοδομημένον καὶ ἐν βάθρον μαρμαρινόν, ἐφ' οὗ ποτε ἦτο ἰδρυμένη ἡ Ὑγιεία, ὡς ἐπιγραφή του λέγει » (ΠΑΕ 1876 σ. 23 καὶ Ἀθήναιον, V 1877 σ. 153). Πιστεύομεν ὅμως, ὅτι συνεχίζετο καὶ πέραν τῆς γωνίας ταύτης, οἰκοδομηθεῖς ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς ἰωνικῆς στοᾶς. Δικαιολογεῖται οὕτω καὶ ἡ διάσσωσις ἐκ μεταγενεστέρων καταστροφῶν τοῦ στυλοβάτου μετὰ τῆς ἐπ' αὐτοῦ ἰωνικῆς βάσεως ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ λοιπὰ καταστραφέντα μέρη τῆς στοᾶς.

ιδίως χρόνους ανεπτύχθησαν εἰς τοιοῦτον βαθμόν, ὥστε καὶ κατὰ τὸν μαρασμὸν τῆς ἀρχαίας θρησκείας ἐξηκολούθουν ἐπὶ μακρὸν νὰ προσελκύωσι τοὺς ἀσθενεῖς.

Φυσικὸν λοιπὸν ἦτο μὲ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ Χριστιανισμοῦ νὰ συνεχισθῇ ἡ τοιαύτη παράδοσις, τοσοῦτω μᾶλλον, καθ' ὅσον ἡ νέα λατρεία ἀπέδωκεν εἰς τὸ ὕδωρ ὄχι μόνον ἐξαγνιστικὴν καὶ θεραπευτικὴν δύναμιν, ἀλλὰ πολλάκις καὶ θαυματουργικὴν τοιαύτην. Οὕτω ἰδρύθησαν πλησίον τῶν πρώτων χριστιανικῶν ναῶν κρήναι, φιάλαι, βαπτιστήρια, λουτρῶνες καὶ ἀγιάσματα. Τῶν τελευταίων τούτων ἀνεφάνησαν κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς διαφόρων βασιλικῶν πολλοὶ τύποι ἄλλοτε δηλαδὴ εὐρίσκονται συνηγμένα μετὰ τῆς φιάλης τῆς βασιλικῆς, ἄλλοτε μετὰ τοῦ λουτρῶνος, ἄλλοτε μετὰ μαρτυρίων καὶ ἄλλοτε τέλος ἀπαντοῦν ὡς αὐτοτελεῖ ἀγιάσματα ¹.

Θαυμάσιον παράδειγμα αὐτοτελοῦς ἀγιάματος εἶναι καὶ ἡ ἐντὸς τοῦ ἀρχαίου σπηλαίου τοῦ Ἀσκληπιείου πηγή. Τὸ σπήλαιον εἶναι λαξευμένον ὀλόκληρον ἐντὸς τοῦ βράχου τῆς Ἀκροπόλεως καὶ ἔχει ἐν κατόψει σχῆμα κανονικοῦ κύκλου, διαμέτρου 4.90 μ. (σχέδιον εἰκ. 15). Γενικῶς καὶ κατὰ τὴν νέαν χρησιμοποίησιν τοῦ σπηλαίου φαίνεται, ὅτι διετηρήθη ἡ ἀρχαία μορφή τῆς κρήνης. Μόνον ἄνωθεν τοῦ σημείου, ἐκ τοῦ οὐοῦ ἀναβλύζει τὸ ὕδωρ, ἐλαξέυθη ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν μικρὰ κόγχη, ἣτις ἀργότερον ἐκαλύφθη, ὡς καὶ ὀλόκληρος ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ σπηλαίου, δι' ἀσβεστοκονιάματος, ὑπολείμματα τοῦ οὐοῦ σφίζονται μέχρι σήμερον. Ἐπ' αὐτῶν δὲ διατηροῦνται ἐπίσης καὶ ἴχνη τοιχογραφιῶν ².

Τὰ πλεονάζοντα ὕδατα διωχετεύοντο μακρὰν τοῦ σπηλαίου διὰ πηλίνων σωλῆνων σχήματος ἀνεστραμμένου Π, κατ' ἀρχὰς μὲν εἰς τὴν μικρὰν δεξαμενὴν η (σχέδιον εἰκ. 4) σύγχρονον μὲ τὴν βασιλικήν, ὡς προκύπτει ἐκ τοῦ τρόπου τῆς οἰκοδομῆς τῆς, ἀργότερον δέ, μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς βασιλικῆς, εἰς τὸ φρέαρ θ, τὸ ὁποῖον εὐρίσκετο παρὰ τὴν νοτιὰν πλευρὰν τοῦ μεταγενεστέρως ἰδρυθέντος ναοῦ (σχέδιον εἰκ. 20) ³.

Τὸ ἐπίμηκες οἰκοδόμημα.—Μεγάλῃ ἔκτασις τῆς δωρικῆς στοᾶς κατελαμβάνετο ὑπὸ τοῦ προσκίσματος τούτου, ἡ ἀρτία σχεδὸν διατήρησις τοῦ οὐοῦ μᾶς ἐπιτρέπει ἀσφαλῶς νὰ γνωρίσωμεν τὰς ἀρχιτεκτονικὰς του λεπτομερείας (εἰκ. 2, 3 καὶ σχέδιον εἰκ. 15).

Αἱ ἐσωτερικαὶ διαστάσεις τοῦ οἰκοδομήματος εἶναι 24.00 μ. μῆκος καὶ πλάτος κατὰ μὲν τὸ δυτικὸν τμήμα 3.70 μ., κατὰ δὲ τὸ ἀνατολικὸν 2.80 μ. Ἡ μείωσις αὕτη τοῦ πλάτους τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος ὀφείλεται εἰς τὴν οἰκοδομὴν παχυτέρου τοίχου πρὸς ὑποστήριξιν τοῦ ἄνωθεν αὐτοῦ εὐρισκομένου ἐπισημοῦ βράχου.

Οἱ τοῖχοι εἶναι ἐκτισμένοι κατ' ἀμφοτέρας τὰς πλευρὰς τῶν δι' ἀνισοῦψῶν ὀριζοντίων στρώσεων ἐκ λαξευτῶν πωρολίθων, τὸ δὲ ἐσωτερικὸν αὐτῶν πληροῦται διὰ μικρῶν λίθων καὶ ἀφθόου ἀσβεστοκονιάματος.

Ὁ βόρειος τοῖχος φέρει ἕξ ἀβαθεῖς ὀρθογωνικὰς κόγχας διαστάσεων 1.25 × 0.32 μ., ἀντιστοίχως δὲ ὁ νότιος κατ' ἀμφοτέρας τὰς πλευρὰς αὐτοῦ τυφλὰ τόξα.

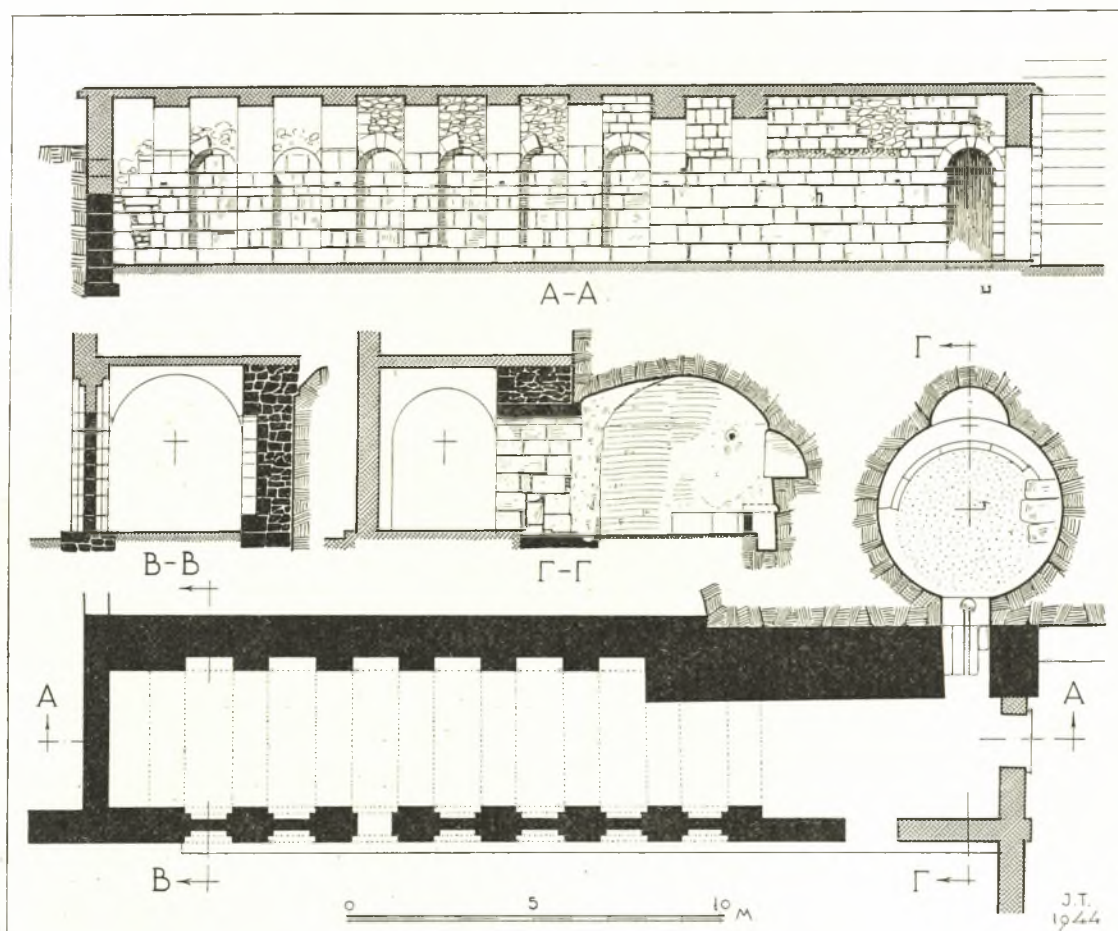
¹ Περὶ τῶν διαφόρων τύπων ἀγιασμάτων βλ. Γ. Σωτηρίου, Χριστ. Βυζ. Ἀρχαιολογία σ. 228-232.

² Κατὰ τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ σπηλαίου φαίνεται, ὅτι ἐσφίζοντο περισσότερο ἴχνη τῶν τοιχογραφιῶν. Βλ. Ἀθήναιον V 1877 σ. 198, ἐφημ. «Ὁρα» φύλλ. 365, καὶ ΠΑΕ 1876 σ. 16 κ. ἑξ.

³ Μέγα μέρος τοῦ ὀχετοῦ καὶ ὀλόκληρον τὸ φρέαρ κατεστράφησαν κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν πρώτων ἀνασκαφῶν, τὴν θέσιν δ' αὐτῶν γνωρίζομεν ἐκ τῶν σχεδίων τοῦ Peltz καὶ τοῦ Μητσάκη. Βλ. καὶ ΠΑΕ 1876 σ. 17, ἐνθα περιγραφῆ αὐτῶν.

Τὸ οἰκοδόμημα συνεκοινώνει διὰ δύο θυρῶν πρὸς τὸν κυρίως ναὸν (εἰκ. 16), δι' ἄλλης πρὸς τὸ ἁγίασμα (εἰκ. 17) καὶ διὰ τετάρτης εὐρισκομένης ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς στενῆς πλευρᾶς πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν αὐλήν¹.

Ἡ μέχρι σήμερον ἐπικρατοῦσα γνώμη διὰ τὴν στέγασιν τοῦ οἰκοδομήματος ἦτο, ὅτι τοῦτο ἐστεγάζετο διὰ κυλινδρικῆς καμάρας. Προσεκτικὴ ὅμως μελέτη τῶν ἐρειπίων

Εἰκ. 15. Κάτοψις τοῦ ἐπιμήκουσ οἰκοδομήματος καὶ τοῦ Ἀγιάσματος καὶ διάφοροι τομαί.

αὐτοῦ μᾶς ἔπεισεν, ὅτι ἐκαλύπτετο ὑπὸ ὀριζοντίας ὀροφῆς. Καὶ πρῶτον τὰ περισωθέντα τμήματα τόξων, τὰ ὅποια ἐνομίζετο, ὅτι ἀπειτέλουν μέρη ἐνὸς κυλινδρικοῦ θόλου, εἶναι κατάδηλον, ὅτι ἀνήκουσιν εἰς μεμονωμένα τόξα. Δεύτερον ἡ πυκνὴ διάταξις αὐτῶν δὲν δικαιολογεῖ τὴν χρησιμοποίησίν των ὡς ἐνισχυτικῶν τόξων κυλινδρικῆς καμάρας. Τέλος ἡ ὀριζοντία ἀπόληξις τοῦ περισωθέντος, ἐξ ὀλοκλήρου σχεδόν, βορείου τοίχου τοῦ οἰκοδομήματος προϋποθέτει ὀριζοντίαν ὀροφήν στηριζομένην ἐπ' αὐτοῦ. Ἡ συμπλήρωσις ἐξ ἄλλου τῶν τόξων ἐπὶ τοῦ χάρτου (σχέδιον εἰκ. 15 τομαὶ ΑΑ καὶ ΒΒ) μᾶς ἐπέτρεψε νὰ ὑπολογίσωμεν ἀσφαλῶς καὶ τὸ ὕψος τοῦ οἰκοδομήματος (4.40 μ.), εἶναι δὲ χαρακτηριστικόν, ὅτι τοῦτο συμπίπτει μὲ τὸ ὕψος τοῦ εἰς ὀριζοντίαν γραμμὴν ἀπολήγοντος βορείου τοίχου.

¹ Βλ. καὶ σχέδιον Lambert.

Οὕτω μετὰ πεποιθήσεως δύναται νὰ λεχθῆ, ὅτι ἡ στέγη τοῦ οἰκοδομήματος ἦτο ὀριζοντία καὶ κατεσκευασμένη διὰ λιθίνων πλακῶν στηριζομένων ἐπὶ τόξων ἐγκαρσίως τοποθετημένων καθ' ὅλον τὸ μῆκος αὐτοῦ καὶ ἐδραζομένων εἰς τὰ μεταξὺ τῶν ὀρθογωνικῶν κογχῶν ἀφ' ἑνὸς καὶ τῶν τυφλῶν τόξων ἀφ' ἑτέρου ἐναπομένοντα διαστήματα τῶν τοίχων.

Ὁ τρόπος οὗτος τῆς στεγάσεως, πολὺ ὀλίγον γνωστὸς εἰς τὴν Ἑλλάδα¹, ἦτο εὐρύτατα διαδεδομένος εἰς τὴν Συρίαν ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων, ἰδίως εἰς τὰς νοτίους ἐπαρχίας αὐτῆς, ἔνεκα τῆς παντελοῦς ἐλλείψεως ξυλείας, ἐξηκολούθησε δὲ ἐφαρμοζόμενος καὶ εἰς τὰ ἐκεῖ ἀνεγερθέντα χριστιανικὰ μνημεῖα μέχρι τοῦ Ε' αἰῶνος².

Εἰκ. 16. Ἡ διασωθεῖσα εἴσοδος τοῦ ἐπιμήκου οἰκοδομήματος.

Ἐἶναι ἄλλως τε γνωστὸν ἐκ πλείστων παραδειγμάτων, ὅτι οἱ Χριστιανοὶ παρέλαβον καὶ ἀπεμιμήθησαν τὸν τρόπον αὐτὸν τῆς δι' ἐγκοιμήσεως θαυματουργίας, μέχρι δὲ σήμερον ἀκόμη οἱ ἀσθενεῖς καταφεύγουσιν ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν, ὅπου κατακλινόμενοι θεραπεύονται ὑπὸ τῶν ἐμφανιζομένων εἰς αὐτοὺς καθ' ὕπνου Ἁγίων. Χαρακτηριστικὸν τῆς ὁμοιότητος εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο τῶν δύο λατρείων

ἔστιν ὅσον ἀφορᾷ τὸν προορισμὸν τοῦ προσκίσματος, εἶναι δυνατὸν μετὰ βεβαιότητος νὰ λεχθῆ, ὅτι ἦτο ὁ αὐτὸς μὲ τὸν τῆς ἀρχαίας δωρικῆς στοᾶς, «τοῦ ἀβάτου», ὅπου ἐλάμβανον χώραν αἱ ἐγκοιμήσεις τῶν ἀσθενῶν καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἴασις αὐτῶν.

Ἐἶναι ἄλλως τε γνωστὸν ἐκ πλείστων παραδειγμάτων, ὅτι οἱ Χριστιανοὶ παρέλαβον καὶ ἀπεμιμήθησαν τὸν τρόπον αὐτὸν τῆς δι' ἐγκοιμήσεως θαυματουργίας, μέχρι δὲ σήμερον ἀκόμη οἱ ἀσθενεῖς καταφεύγουσιν ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν, ὅπου κατακλινόμενοι θεραπεύονται ὑπὸ τῶν ἐμφανιζομένων εἰς αὐτοὺς καθ' ὕπνου Ἁγίων. Χαρακτηριστικὸν τῆς ὁμοιότητος εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο τῶν δύο λατρείων

εἶναι καὶ τὸ γεγονὸς, ὅτι πάντοτε οἱ ἀσχοληθέντες μὲ τὴν μελέτην τῆς λειτουργίας τῶν Ἀσκληπιείων, ἵνα καταστήσωσι πλέον κατανοητὸν τὸ εἰς αὐτὰ ἐφαρμοζόμενον σύστημα θεραπείας, παραλληλίζουσι τοῦτο πρὸς τὸ χριστιανικὸν ἔθιμον, ἀναφέροντες διάφορα σχετικὰ παραδείγματα³. Φαίνεται λοιπόν, ὅτι οἱ πρῶτοι Χριστιανοὶ καταλαμβάνοντες τὰ Ἀσκληπιεῖα καὶ ἰδρύνοντες ἐπ' αὐτῶν χριστιανικοὺς ναοὺς πρὸς συνέ-

¹ Τὰ μόνα παραδείγματα τοιαύτης στεγάσεως ἐν Ἑλλάδι, τὰ ὅποια γνωρίζω, εἶναι αἱ δεξαμεναὶ τῶν οἰκῶν τῆς Δήλου. Βλ. Délos VIII πίν. IX-XXIII.

² Ἰδιαιτέρως ἀναφέρομεν τὴν μονόκλιτον βασιλικὴν τοῦ Ἰουλιανοῦ τῆς πόλεως Οὔμμ-Ἰδξ-Δζεμὰν τῆς Αὐρανιτίδος (345 μ. Χ.), ἣτις παρουσιάζει καὶ πολλὰς ὁμοιότητας μὲ τὸ ἐπίμηκες οἰκοδόμημα τῆς βασιλικῆς μας.

H. C. Butler, Syria, τόμ. II, σ. 173 εἰκ. 147.

³ P. Girard, L'Asclépieion d'Athènes, Paris 1881, σ. 127. Π. Καββαδία, Τὸ ἱερόν τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἐν Ἐπιδαύρῳ, Ἀθῆναι 1900 σ. 217 σημ. 2 καὶ σ. 274 σημ. 1. Ἀ. Π. Ἀραβαντινοῦ (ἱατροῦ), Ἀσκληπιὸς καὶ Ἀσκληπιεῖα, Λειψία 1907.

χισιν τῆς παραδόσεως ὑπὸ τὸ χριστιανικὸν πνεῦμα, ἀνήγειρον κατ' ἀπομίμησιν καὶ εἰδικὰ οἰκήματα διὰ τοὺς ἀσθενεῖς μετὰ τοῦ κυρίως ναοῦ συνεχόμενα καὶ ἀπ' εὐθείας μετ' αὐτοῦ ἐπικοινωνοῦντα.

Τοιοῦτον οἰκῆμα εἶναι καὶ τὸ ἐπίμηκες οἰκοδόμημα τῆς βασιλικῆς μας, φρονοῦμεν δέ, ὅτι τὴν αὐτὴν ἐρμηνείαν πρέπει νὰ δώσωμεν καὶ εἰς τὰ παρόμοια προσκτίσματα τῶν βασιλικῶν τῆς Μιλήτου καὶ Ἐπιδαύρου, αἱ ὁποῖαι ἀνηγέρθησαν εἰς τὴν θέσιν Ἀσκληπιείων. Ἀλλὰ καὶ τὰ προσκτίσματα τῶν βασιλικῶν τοῦ Ἡραίου τῆς Σάμου καὶ τῶν Ἀργάων τῆς Λέσβου, τὰ ὁποῖα ἔχουσιν ἐρμηνευθῆ ὡς ξενοδοχεῖα¹, νομίζομεν, ὅτι ἔνεκα τῆς θέσεώς των καὶ τῆς ἀπ' εὐθείας μετὰ τὸν κυρίως ναὸν συγκατοικίας των δεόν νὰ θεωρηθῶσιν ὡς εἰδικὰ οἰκήματα διὰ τὰς ἐγκοιμήσεις τῶν ἀσθενῶν².

Τὰ προσκτίσματα τοῦ αἵθρου.— Ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν ἐχρησιμοποιήθησαν ἐπίσης καὶ τὰ τέσσαρα μεγάλα συνεχόμενα δωμάτια, τὰ ὁποῖα ἀνήκον ἀρχικῶς εἰς τὴν ἰωνικὴν στοάν, ἀποτελοῦντα τὸ ὀπισθεν μέρος αὐτῆς (πρβ. τὰ σχέδια εἰκ. 18 καὶ 19).

Ἡ ἐκ νέου χρησιμοποίησις τῶν δωματίων τούτων ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν βεβαιοῦται ἐκ τῶν σφραγισμένων ἐπὶ τῶν τοίχων αὐτῶν ἐπισκευῶν, αἱ ὁποῖαι, ὡς προκύπτει ἐκ τοῦ τρόπου τῆς κατασκευῆς των καὶ τῶν χρησιμοποιηθέντων ὕλικῶν, ἐγένοντο συγχρόνως μετὰ τὴν οἰκοδομὴν τῆς βασιλικῆς.

Διὰ τὸν προορισμὸν αὐτῶν δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ λεχθῆ τίποτε μετὰ βεβαιότητος, εἶναι ὅμως πολὺ πιθανόν, ὅτι εἶχον τὸν αὐτὸν προορισμὸν μετὰ τὸ ἀρχαῖον κτίριον τῆς ἰωνικῆς στοᾶς, ὅτι ἐχρησιμοποιοῦντο δηλαδὴ ὡς ξενῶνες τῶν προσερχομένων πρὸς ἴασιν εἰς τὸ χριστιανικὸν τοῦτο Ἀσκληπιεῖον ἀσθενῶν.

Αὐλαί — Περίβολος. Πρὸς ἀνατολὰς καὶ δυσμὰς τῆς βασιλικῆς ὑπῆρχον αὐλαί, περιοριζόμεναι ὑπὸ τοῦ διατηρηθέντος καὶ ἐπισκευασθέντος ἀρχαίου περιβόλου τοῦ Ἀσκληπιείου.

Ἡ ἀνατολικὴ αὐλή, ἣ ὁποία φαίνεται, ὅτι ἐχρησιμοποιεῖτο ἀποκλειστικῶς ὑπὸ τοῦ

Εἰκ. 17. Ἡ εἴσοδος τοῦ σηλαίου, ἔνθα τὸ Ἅγίασμα.

¹ Βλ. Alfons M. Schneider, *Samos in frühchristlicher und byzantinischer Zeit*, Athen. Mitt. LIV 1929 σ. 124 εἰκ. 14 καὶ Δ. Εὐαγγελίδου, *Πρωτοβυζαντινὴ βασιλικὴ Μυτιλήνης*, ΑΔ 1930-31 σ. 28 εἰκ. 1.

² Τὸν αὐτὸν προορισμὸν νομίζομεν ὅτι εἶχον καὶ τὰ προσκτίσματα τῆς βασιλικῆς τῆς Θήρας (*Thera* τόμ. III σ. 196) καὶ τῆς βασιλικῆς τῆς Τούμπας τῆς Θεσσαλονίκης (ΑΕ 1929 σ. 177).

κλήρου καὶ τῶν ὑπηρετῶν τοῦ χριστιανικοῦ ναοῦ, ἐξετείνεται μέχρι τοῦ ἀναλήμματος τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου, διὰ τοῦτο δὲ δὲν περιορίζετο εἰς τὴν πλευρὰν ταύτην ὑπὸ τοῦ ἀρχαίου περιβόλου, ἀλλ' ὑπὸ ἀνεγερθέντος νέου (λ ἐπὶ τοῦ σχεδίου εἰκ. 4)¹. Ἀντιθέτως πρὸς νότον διειρηθήη ὁ ἀρχαῖος περίβολος. Ἐπὶ τῆς πλευρᾶς ταύτης ὑπῆρχε καὶ εἴσοδος πρὸς τὴν αὐτὴν σφισομένη μέχρι σήμερον.

Ἡ δυτικὴ αὐλὴ μὲ τὰς ἐν αὐτῇ δύο μεγάλας δεξαμενάς, αἱ ὁποῖαι εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι ἐκτίσθησαν συγχρόνως μὲ τὴν βασιλικήν², θὰ προωρίζετο κυρίως διὰ τοὺς προσκυνητάς. Ἡ αὐλὴ αὕτη περιορίζετο καὶ πρὸς δυσμὰς καὶ πρὸς νότον ὑπὸ τοῦ ἀρχαίου περιβόλου τοῦ Ἀσκληπιείου, εἰς ἀμφοτέρας δὲ τὰς πλευρὰς ταύτας πιθανὸν εἶναι, ὅτι ὑπῆρχον εἴσοδοι (σχέδιον ἀναπαραστάσεως εἰκ. 19).

Τάφοι.—Ἐκ τῶν πολλῶν τάφων, οἱ ὁποῖοι ἀνευρέθησαν κατὰ τὰς πρώτας ἀνασκαφάς, δύο μόνον ἐσώθησαν μέχρι σήμερον (γ καὶ δ ἐπὶ τοῦ σχεδίου εἰκ. 4). Ἐκ τούτων πάλιν μόνον ὁ γ διειρηθήη εἰς σχετικῶς καλὴν κατάστασιν. Ἔχει ἐσωτερικὰς διαστάσεις 2.30×0.80×0.90 μ. καὶ εἶναι ἐκτισμένος διὰ διαφόρων μικρῶν λίθων καὶ ἀσβεστοκονιάματος, καὶ διὰ μεγάλων μαρμαρίνων πλακῶν προερχομένων ἐκ τοῦ στυλοβάτου τῆς ἰωνικῆς στοᾶς. Ἡ εἴσοδος τοῦ τάφου ἦτο πρὸς ἀνατολὰς, σχηματιζομένη μεταξὺ δύο μικρῶν παραστάδων. Τοῦ δευτέρου τάφου δ ἐσώθησαν μόνον αἱ δύο πλευραὶ ἀπέχουσαι μεταξὺ των 0.93 μ. Ἄλλος τάφος ἦ ὀστεοφυλάκιον ἐσώθη ἐκτὸς τοῦ ναοῦ νοτίως τοῦ νάρθηκος, τὴν θέσιν δ' ἐννέα ἄλλων τάφων γνωρίζομεν μόνον ἐκ τοῦ σχεδίου Lambert. Οὗτοι εὐρίσκοντο εἰς τὸ κεντρικὸν εὐρύτερον τμήμα τοῦ νάρθηκος (ξ ἐπὶ τοῦ σχεδίου εἰκ. 4).

Ἴδου πῶς ὁ Κουμανούδης εἰς τὴν ἔκθεσίν του περιγράφει τοὺς ἀνευρεθέντας ὑπ' αὐτοῦ τάφους³: «Δυτικώτερον τῶν ἐκκλησιῶν, ἐν μέρει καὶ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους αὐτῶν τούτων, ἐφάνησαν καὶ τάφοι χριστιανικοὶ οὐκ ὀλίγοι, κτιστοὶ μετὰ κλιμάκων πρὸς κατάβασιν, ὄντες καὶ μονήρεις καὶ πολυάνδρια, εἰς δὲ παιδὸς μικροῦ εἶχε τοὺς ἔσω τοίχους καλῶς ἐκ λεπτῶν ποικιλοχρόων πλακῶν ἡρμοσμένους· πάντες ὅμως ἦσαν ἀνεπίγραφοι, ποῦ καὶ ποῦ μόνον γλυφὴ σταυροῦ εὐρέθη ἐπὶ τῆς ἔσω ἐπιφανείας τῆς καλυπτούσης πλακός. Στηλίδια δὲ τινα ἔχοντα ἐπιτυμβίους ἐπιγραφὰς χριστιανικάς, κατὰ τὸ ἀρχαιότατον τυπικόν, εὐρέθησαν ἐντετειχισμένα μόνον ὡς γόμος εἰς διάφορα κτίρια, ὅχι δὲ ποτέ ἐπὶ τῆς πρώτης αὐτῶν θέσεως».

Ἐξ ἄλλου δὲ σημειώματος τοῦ Κουμανούδη⁴ μανθάνομεν, ὅτι ἐντὸς ἐνὸς τῶν τάφων τούτων εὐρέθη σταυρίδιον μολύβδινον, ἐντὸς δὲ ἄλλου ἀγγεῖον κεράμεον δίωτον κοινοτάτου σχήματος. Ἡ χρονολόγησις ἐπομένως τῶν τάφων ἐκ μόνον τῶν εὐρημάτων εἶναι ἀδύνατος, ὁ τρόπος ὅμως τῆς κατασκευῆς αὐτῶν, μὲ κλίμακα πρὸς

1 Τὸν τοῖχον λ πάντες ἐξέλαβον ὡς ἀρχαῖον καὶ ὑπέθεσαν, ὅτι δι' αὐτοῦ περιορίζετο πρὸς ἀνατολὰς τὸ Πελαργικόν (ΑΕ 1934-35 σ. 97 καὶ πίναξ 4). Εἶναι ὅμως βέβαιον, ὅτι ὁπωσδήποτε ὁ τοῖχος οὗτος εἶναι μεταγενέστερος τοῦ ἀναλήμματος τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου καὶ τοῦ συγχρόνου πρὸς αὐτὸ ὄχετοῦ, διότι εἶναι θεμελιωμένος ἀκριβῶς ἐπὶ τοῦ ὄχετοῦ τούτου. Ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν ὑλικῶν τῶν χρησιμοποιηθέντων διὰ τὴν οἰκοδόμησίν του (μάρμαρα, τεμάχια κροκαλοπαγῶν λίθων

μετ' ἀσβέστου ἐκτισμένα) ἀποδεικνύεται ὅτι εἶναι μεταγενέστερος.

2 Τὴν οἰκοδομὴν τῶν δεξαμενῶν μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ Ἀσκληπιείου δέχονται καὶ οἱ Köhler, Athen. Mitt. II 1877 σ. 182 καὶ A. Parsons, Hesperia, XII, 1943, σ. 249.

3 ΠΑΕ 1876 σ. 21.

4 Ἀθήναιον V 1877 σ. 196.

κατάβασιν, εἶναι χαρακτηριστικὸς καὶ ἐνθυμίζει τάφους τῶν βυζαντινῶν χρόνων, ὅτε καὶ κυρίως καθιερώθη τὸ ἔθιμον τῆς ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν ταφῆς διατηρηθῆν μέχρι καὶ τῶν τελευταίων χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας¹. Ὅτι ὅμως ὁπωσδήποτε οἱ τάφοι εἶναι μεταγενέστεροι τῆς βασιλικῆς, ἀποδεικνύεται ἐκ τοῦ ὅτι εὐρέθησαν εἰς ὑψηλότερον δάπεδον, τὸ ὁποῖον, ὡς ἐλέγχθη ἤδη, ἀνῆκεν εἰς ἓνα τῶν μεταγενεστέρων ναῶν.

Ὅσον ἀφορᾷ τὰς ἀνευρεθείσας ἐπιτυμβίους χριστιανικὰς ἐπιγραφὰς² ἐντὸς τῶν μεταγενεστέρων τοίχων, αὗται ἀσφαλῶς προέρχονται ἐκ τῶν δυτικώτερον τῶν ἔρειπίων τοῦ Ἀσκληπείου ἀνασκαφέντων τάφων, καθ' ὅλην τὴν μεταξὺ τῶν μεγάλων δεξαμενῶν καὶ τοῦ ὄρειου τοῦ Ἡρώδου περιλαμβανομένην ἔκτασιν³.

Β. ἹΣΤΟΡΙΑ

Διὰ τὴν ἱστορίαν ὡς καὶ διὰ τὴν χρονολόγησιν τῶν χριστιανικῶν ναῶν τῶν ἀνεγερθέντων εἰς τὸν χώρον τοῦ Ἀσκληπείου οὐδὲν γνωρίζομεν, διότι δυστυχῶς οὐδεμία φιλολογικὴ μαρτυρία ἢ σχετικὴ ἐπιγραφὴ περιεσώθη μέχρις ἡμῶν. Ἐκ τῆς μελέτης ὅμως τῶν ἔρειπίων καὶ τῶν ἀνευρεθέντων γλυπτῶν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξαγάγωμεν ὠρισμένα συμπεράσματα.

Ἀλλὰ πρὶν εἰσελθῶμεν εἰς τὴν μελέτην τῆς ἱστορίας τῶν χριστιανικῶν ναῶν, εἶναι ἀνάγκη, νομίζομεν, ν' ἀσχοληθῶμεν δι' ὀλίγων μὲ τὴν ἐρμηνείαν τοῦ σχεδίου τοῦ ἀρχαίου ἱεροῦ, τὴν στενὴν σχέσιν τοῦ ὁποῖου πρὸς τὰ χριστιανικὰ οἰκοδομήματα ἐπαιλημμένως εἴχομεν ἀνωτέρω τὴν εὐκαιρίαν νὰ τονίσωμεν, ἀφοῦ μάλιστα διὰ πρώτην φορὰν ἐνταῦθα παρουσιάζεται ἀναπαραστάσις ὁλοκλήρου τοῦ χώρου τοῦ Ἀσκληπείου.

ΤΟ ΙΕΡΟΝ ΤΟΥ ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΥΓΙΕΙΑΣ

Τὸ δημοσιευόμενον ἐνταῦθα σχέδιον (εἰκ. 18) δεικνύει τὴν τελικὴν μορφήν τοῦ Ἀσκληπείου, ὀλίγον πρὸ τῆς ὀριστικῆς του καταστροφῆς καὶ τῆς οἰκοδομῆς ἐπ' αὐτοῦ τοῦ πρώτου χριστιανικοῦ ναοῦ⁴.

Τὸ ἱερόν τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἰδρυθῆν ὑπὸ τοῦ εὐσεβοῦς ἰδιώτου Τηλεμάχου τὸ ἔτος 420 π.Χ. κατέλαβεν εὐθύς ἐξ ἀρχῆς τὸν πρὸς ἀνατολὰς τοῦ ἀρχαιοτέρου περιβόλου, τοῦ Πελαργικοῦ καλουμένου, ἐλεύθερον χώρον καὶ περιεβλήθη ὑπὸ περιβόλου σαφῶς τοῦ Πελαργικοῦ διακρινομένου⁵.

Ἐντὸς τοῦ ἐλευθέρου τούτου χώρου ἀνηγέρθησαν τὰ σπουδαιότερα τῶν οἰκοδο-

1 Εἰς τὰς παλαιοχριστιανικὰς βασιλικὰς ἐκτὸς τῶν τάφων μαρτύρων καὶ ἐξεχόντων ἱεραρχῶν οὐδεὶς ἄλλος τάφος ἀνευρέθη. Διὰ τὸ ἐπικρατῆσαν κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ἔθιμον τῆς ταφῆς ὑπὸ τὰ δάπεδα τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τὴν διατήρησιν αὐτοῦ μέχρι τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς Ἑλλάδος βλ. Γ. Σωτηρίου, ΑΔ 1916 σ. 33 κ. ε. καὶ ἰδίου, Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία, σ. 62.

2 Βλ. ἀνωτέρω σ. 36.

3 Περὶ τῶν τάφων τούτων, οἵτινες φαίνεται ὅτι ἀνήκον εἰς παλαιοχριστιανικὸν κοιμητήριον, βλ. ΠΑΕ 1876 σ. 31, 1877 σ. 8 καὶ Ἀθήναιον VIII 1879 σ. 87.

4 Τὴν πλήρη μελέτην τοῦ ἀρχαίου ἱεροῦ θά ἐπιχει-

ρήσωμεν μετὰ συστηματικὰς ἀνασκαφὰς, τὰς ὁποίας σκοποῦμεν νὰ ἐκτελέσωμεν μετὰ τοῦ καθηγητοῦ κ. Homer A. Thompson.

5 Τοῦ παλαιοτέρου περιβόλου πλὴν τῆς μεσημβρινῆς πλευρᾶς ΜΑ ἐσώθη παρὰ τὴν γωνίαν Λ καὶ μικρὸν τμήμα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς. Τοῦ περιβόλου τοῦ Ἀσκληπείου ἐσώθησαν ὁλόκληροι καὶ αἱ δύο πλευραί, ἡ μεσημβρινὴ ΛΠ καὶ ἡ ἀνατολικὴ ΠΡΣ (βλ. σχέδιον εἰκ. 4). Ὁ τρόπος τῆς οἰκοδομῆς τῶν δύο περιβόλων εἶναι διάφορος (βλ. W. Wrede, Attische Mauern, Athen 1933, εἰκ. 73 καὶ 74). Ἐπίσης διαφέρει καὶ τὸ πάχος αὐτῶν, διότι τοῦ μὲν πρώτου εἶναι 1.20 μ. τοῦ δὲ δευτέρου 0.65 μ.

μημάτων, ἦτοι ὁ ναὸς τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ τῆς Ὑγιείας, ὁ βωμὸς, ἡ μεγάλη δωρική στοὰ (τὸ ἄβατον ἢ ἐγκοιμητήριον) περιλαμβάνουσα τὸν ἱερὸν βόθρον καὶ εἰς τὸ βάθος ἐντὸς τοῦ σπηλαίου τὴν ἱερὰν κρήνην, τέλος δὲ μία μικροτέρα στοὰ, ἡ ὁποία ἐκτίσθη κατὰ τοὺς ῥωμαϊκοὺς χρόνους¹. Ἐκ τῆς φύσεως τῶν ἀνωτέρω οἰκοδομημάτων γίνεται φανερόν, ὅτι τὸ ἀνατολικὸν τμήμα ἀπετέλεσεν ἀνέκαθεν τὸ καθαυτὸ ἱερὸν ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ δυτικὸν τμήμα, τὸ περιοριζόμενον ὑπὸ τοῦ Πελαργικοῦ, τὸ ὁποῖον ἐχρησιμοποίηθη ὡς βοηθητικὸς μόνον χώρος τοῦ ἱεροῦ.

Πράγματι μὴ λαμβανομένης ὑπ' ὄψιν τῆς ἀρχαϊκῆς κρήνης, πολὺ ἀρχαιοτέρας τοῦ ἱεροῦ, τὸ μόνον ἐντὸς τοῦ Πελαργικοῦ οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖον εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχη σχέσιν μὲ τὸ Ἀσκληπιεῖον, εἶναι ἡ ἰωνικὴ στοὰ, ἣτις, ἀνεγερθεῖσα εὐθύς μετὰ τὴν ἴδρυσιν τοῦ ἱεροῦ², ἀνήκει εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν βοηθητικῶν αὐτοῦ κτιρίων, χρησιμοποιοιμένη διὰ τὴν παραμονὴν τῶν ἐπισκεπτῶν καὶ ἀσθενῶν, δηλαδὴ ὡς «καταγώγιον»³. Ἡ ἀμφισβήτησις δὲ «χωρίου», ἡ ἀναφερομένη εἰς τὸ χρονικὸν τῆς ἰδρύσεως τοῦ ἱεροῦ (419/18 π.Χ.)⁴ νομίζομεν, ὅτι ἀφορᾷ εἰδικῶς τὴν οἰκοδόμησιν τῆς στοᾶς ταύτης ἐντὸς τοῦ Πελαργικοῦ, τοῦ ὁποῖου τὴν ἐποπτεῖαν εἶχον οἱ Κήρυκες τῆς Ἐλευσίνος, αὐτοὶ δὲ πιθανῶς κατόπιν τῆς παραβιάσεως ταύτης προεκάλεσαν τὸ γνωστὸν ψήφισμα τοῦ Λάμπωνος⁵ πρὸς περιορισμὸν παρομοίων αὐθαιρεσιῶν. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν μετὰ τὴν χάριν τῆς οἰκοδομῆς τῆς ἰωνικῆς στοᾶς κατεδάφισιν τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ Πελαργικοῦ⁶ ἐκτίσθη νέος τοῖχος, ἀνατολικώτερον, πρὸς ἐπαναχωρισμὸν τῶν δύο χώρων, οἱ ὁποῖοι εἰς τὸ ἐξῆς ἐπεκοινωνοῦν μόνον διὰ τῆς ἔναντι τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ εὐρισκομένης εἰσόδου, ἔχνη τῆς ὁποίας διεπιστώσαμεν ἀκριβῶς ἐπ' αὐτοῦ τοῦ διαχωριστικοῦ τοίχου. Ἐπὶ πλέον πρὸς ἀκριβῆ καθορισμὸν τῶν ὁρίων ἐτοποθετήθησαν καὶ λίθινα ἐνεπίγραφα ὀρόσημα. Καὶ ἐπὶ μὲν τῶν ὀροσῆμων τοῦ δυτικοῦ χώρου ὑπῆρχεν ἡ ἐπιγραφή «ἡόρος κρένες», ἐπὶ δὲ τῶν τοῦ ἀνατολικοῦ, τοῦ περιλαμβάνοντος τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ, ἡ ἐπιγραφή «ἡόρος τοῦ τεμένους». Τούτων ἐσώθησαν ἀρκετά, ἐν μάλιστα, μὲ τὴν ἐπιγραφὴν «ἡόρος κρένες», εἰς τὴν ἀρχικὴν του θέσιν, ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ περιβόλου, πρὸ τῆς ἀρχαϊκῆς κρήνης⁷.

1 Εἰς τὴν στοᾶν ταύτην ἀποδίδομεν τὰ ἀνωτέρω ἐν σελίδι 47 ἀναφερομένα ἐπιστόλια τῆς ομάδος Α, ἐν τῶν ὁποίων φέρει τὴν ἐπιγραφὴν IG II² 3181 τοῦ ἔτους 14-37 μ. Χ. Εἰς τὴν ἰδίαν ομάδα πρέπει νὰ ἀνήκωσι καὶ δύο ἀκόμη ἐνεπίγραφα ἐπιστόλια, τοῦ ἑνὸς τῶν ὁποίων ἐσώθη τὸ ἀριστερὸν μόνον ἄκρον μὲ τὰ γράμματα ΟΠ, IG III 4030 (E.M. 9864), τοῦ δ' ἑτέρου τὸ δεξιὸν μὲ τὰ γράμματα ΜΙΣΤ (M. and E. Levensohn, *Inscriptions on the south slope of the Acropolis, Hesperia*, XVI, 1947, σ. 67).

2 Διὰ τὴν χρονολόγησιν τῆς στοᾶς βλ. H. Thompson (*Hesperia*, VI, 1937, σ. 45) καὶ R. Martin (*B.C.H. LXVIII - LXIX*, 1944 - 45, σ. 352), ὅστις ὅμως τοποθετεῖ χρονολογικῶς τὴν στοᾶν μετὰ τὸ τέλος τοῦ Ε' καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ Δ' αἰῶνος π. Χ.

3 Ἀνάλογα οἰκοδομήματα μὲ τὸν αὐτὸν προορισμὸν εὐρέθησαν καὶ εἰς ἄλλα Ἀσκληπιεῖα, ὡς τῆς Ἐπιδαύρου (Π. Καρβαδία, *Τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἐν Ἐπιδαύρῳ*, Ἀθήναι 1900 σ. 21 κ. ἐ.), τῆς Τροιζήνης (G.

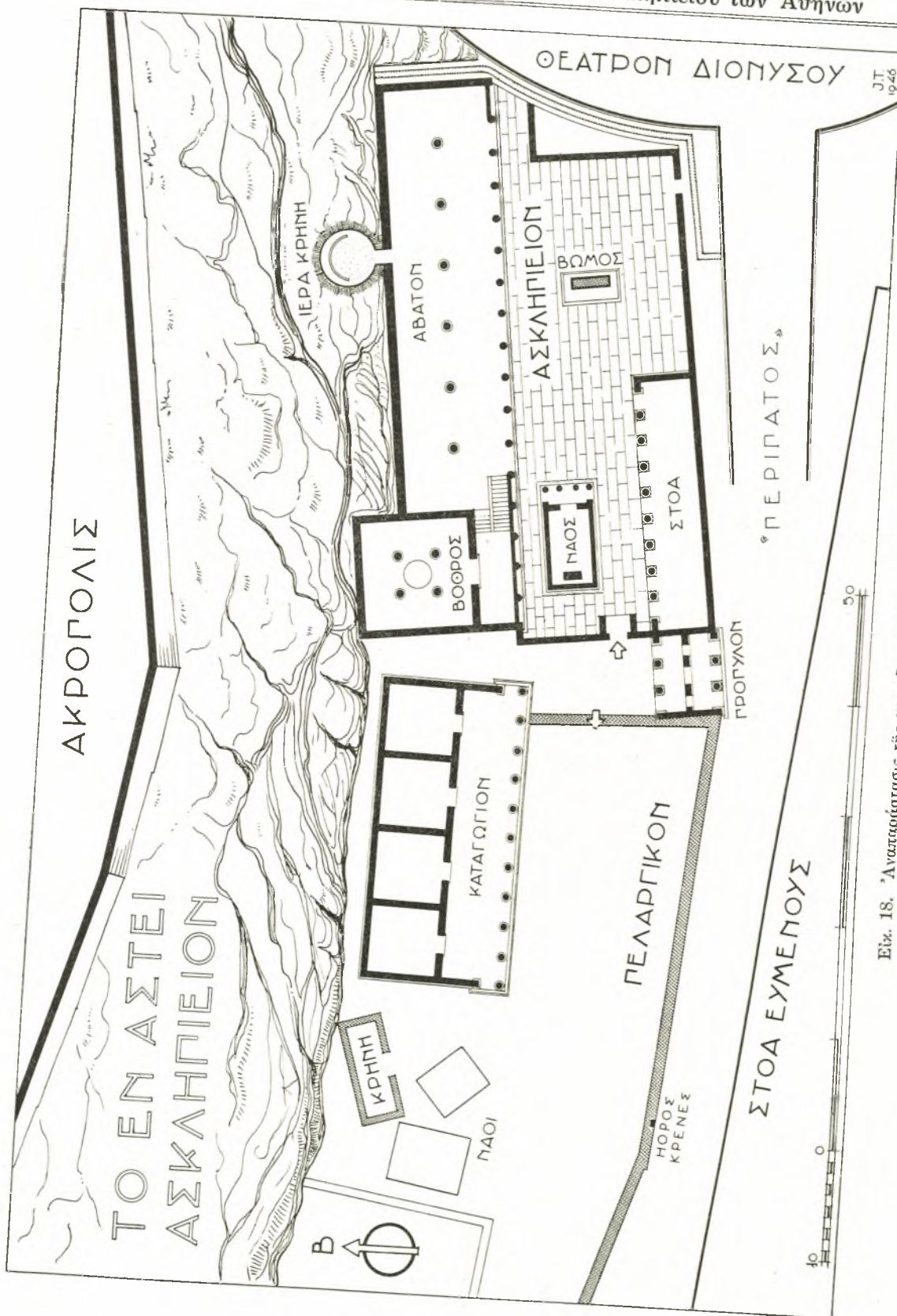
Welter, *Troizen und Kalauria*, Berlin 1941, σ. 25, πίν. 12) καὶ τῆς Κορίνθου, περὶ τοῦ ὁποῖου θέλει δημοσιεύσει προσεχῶς ὁ κ. Carl Roebuck εἰς τὴν σειρὰν τῶν ἐκδόσεων *Corinth* τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασσικῶν Σπουδῶν. Πρὸς τὰ τελευταῖα μάλιστα δύο Ἀσκληπιεῖα, σαφῶς χωριζόμενα εἰς δύο χώρους, τὸ κυρίως ἱερὸν καὶ τὸν βοηθητικὸν χώρον, τὸ ἀθηναϊκὸν παρουσιάζει μεγάλας ὁμοιότητας.

4 IG II² 4960, σ. 13 - 16.

5 IG I² 76. Περὶ τῆς χρονολογήσεως τοῦ ψηφίσματος βλ. Ἀ. Κεραμοπούλλου, ΑΕ 1934-35 σ. 92 κ. ἐ.

6 Ὁ τοῖχος οὗτος κατηδαφίσθη ἀσφαλῶς μέχρι τῆς εὐθυντηρίας τῆς ἰωνικῆς στοᾶς, διατηρηθέντος τοῦ χαμηλότερου τῆς εὐθυντηρίας μέρους τοῦ τοίχου ὡς ἀναλήμματος, λόγῳ τῆς ὑψομετρικῆς διαφορᾶς μετὰ τὸν τοῦ ἱεροῦ τοῦ Πελαργικοῦ καὶ τοῦ χαμηλότερου τοῦ Ἀσκληπιοῦ.

7 IG I² 874.

Εἰκ. 18. Ἀναπαράστασις τῆς γενικῆς κατόψεως τοῦ ἀρχαίου ἱεροῦ.

Μετὰ τὸν καθορισμὸν τῆς ἀκριβοῦς θέσεως καὶ ἐκτάσεως τοῦ Ἀσκληπιείου εὐκολώτερον ἴσως δυνάμεθα νὰ προσδιορίσωμεν καὶ τὴν θέσιν τῶν διαφόρων εἰσόδων τῶν μνημονευομένων εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ Διοκλέους (52/1 π.Χ.)¹.

Εἰς τὴν ἐπιγραφὴν ταύτην πλὴν τῆς ἐπισκευῆς τοῦ ναοῦ τοῦ ἀρχαίου ἀφιδρύματος τοῦ τε Ἀσκληπιοῦ καὶ τῆς Ὑγιείας ἀναφέρονται καὶ διάφοροι ἄλλαι ἐπισκευαί, αἱ ὁποῖαι ἐπρόκειτο νὰ γίνουν εἰς τὰ θυρώματα τῆς πρότερον οὔσης εἰς τὸ ἱερόν εἰσόδου, ὁμοίως δὲ καὶ τὴν ὀπίσω τοῦ προτύλου στέγην.

Ὅτι ἡ εἴσοδος, τῆς ὁποίας ἡ ἔναντι τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ θέσις βεβαιοῦται καὶ ἐξ ἄλλου σημείου τῆς ἐπιγραφῆς λέγοντος «καὶ τὸν ναὸν τὸν ἀπέναντι τῆς εἰσόδου», εἶναι αὐτὴ ἡ ἀνωτέρω μνημονευθεῖσα, δ' ἥς ἐπεκοινώνει τὸ Ἀσκληπιεῖον μετὰ τοῦ Πελαργικοῦ, νομίζομεν, ὅτι δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία. Συγχρόνως ὅμως ἡ ἐπιγραφὴ χαρακτηρίζουσα αὐτὴν ὡς παλαιότεραν—«τῆς πρότερον οὔσης εἰς τὸ ἱερόν εἰσόδου»—τὴν διακρίνει ἄλλης νεωτέρας. Τὴν τελευταίαν ταύτην πρέπει ἴσως νὰ ταυτίσωμεν πρὸς τὴν μέχρι σήμερον κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ περιβόλου τοῦ Ἀσκληπιείου σφζομένην μικρὰν εἴσοδον. Πράγματι δέ, ὡς ἐξάγεται ἐκ τοῦ τρόπου τῆς κατασκευῆς τῆς, ἡ εἴσοδος αὕτη ἠνοιχθῆ ἐπὶ τοῦ τοίχου τοῦ περιβόλου εἰς ἐποχὴν ὀπωσδήποτε νεωτέραν τῆς ὅλης διαρρυθμίσεως τοῦ ἱεροῦ, εὐρισκομένη δὲ εἰς ἀπόκεντρον θέσιν καὶ κρυπτομένη ὑπὸ τοῦ μεγάλου ἀναλημματικοῦ τοίχου τῆς ὁδοῦ, τοῦ Περιπάτου δηλαδή, φαίνεται ὅτι εἶχε βοηθητικὸν χαρακτήρα καὶ ἐξυπηρέτει εἰδικῶς τὸ προσωπικὸν τοῦ ἱεροῦ.

Τὸ πρότυλον ἐξ ἄλλου τῆς ἐπιγραφῆς, διὰ τοῦ ὁποίου θὰ ἐκοσμεῖτο ἀσφαλῶς ἡ ἐξωτερικὴ τοῦ ὄλου ἱεροῦ χώρου εἴσοδος, πρέπει νὰ ἀναζητήσωμεν ἐπὶ τῆς ἰδίας γραμμῆς τοῦ περιβόλου, ἐπὶ τῆς ὁποίας εὐρίσκετο ἡ ἀνωτέρω δευτερεύουσα εἴσοδος, ἀλλ' εἰς καταλληλότερον ἐν σχέσει μὲ τὴν γενικὴν διάταξιν τοῦ ἱεροῦ σημεῖον καὶ ἐπὶ τῆς ἀρχαιοτάτης ὁδοῦ τῆς πρὸ τοῦ ἱεροῦ διερχομένης, τοῦ Περιπάτου. Ὁ περίβολος ὅμως κατὰ τὴν πλευρὰν ταύτην σφζεται ὀλόκληρος, σχεδὸν ἄνευ διακοπῆς, εἰς πολλὰ δὲ μέρη καὶ εἰς ἀρκετὸν ὕψος, καὶ μόνον μετὰ τῆς γωνίας Λ τοῦ Πελαργικοῦ καὶ τοῦ διαχωριστικοῦ τοίχου MN (σχέδιον εἰκ. 4), ὅπου ἡ γραμμὴ τοῦ περιβόλου διακόπτεται, θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ὑπῆρχε τὸ πρότυλον. Τοῦ προτύλου τούτου οὐδὲν δυστυχῶς ἔχνος ἐσώθη κατὰ χώραν, ἡ δὲ ἐν τῷ σχεδίῳ τῆς εἰκ. 18 ἀναπαράστασις ἀφορᾷ νεώτερον πρότυλον οἰκοδομηθὲν εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν καὶ ἐγένετο ἐπὶ τῇ βάσει εἰδικῆς συγκριτικῆς ἐπεξεργασίας καὶ μελέτης τῶν ἐν τῷ χώρῳ τοῦ Ἀσκληπιείου ἀνευρεθέντων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, πολλὰ τῶν ὁποίων πιθανότατα ἀνήκουσιν εἰς αὐτό. Μεταξὺ τούτων ἰδιαιτέραν σημασίαν ἔχουσι δύο ἐνεπίγραφα ἐπιστύλια².

1 IG II² 1046.

2 Τὰ ἐπιστύλια ταῦτα, ἀνήκοντα εἰς τὴν ομάδα Β, φέρουσι τὴν ἐπιγραφὴν IG.II² 3120, τῶν χρόνων τοῦ Αὐγούστου καὶ πιστεύομεν, ὅτι, συμπληρούμενα δι' ἑνὸς ἀκόμη ἐλλείποντος σήμερον, ἐκάλυπτον ὀλόκληρον τὴν πρόσοψιν τοῦ προτύλου πρὸς τὴν πλευρὰν τῆς ὁδοῦ. Τῶν ἄλλων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν εὐρέθησαν δύο κορινθιακὰ κιονόκρανα, τὸ ἐν τῶν ὁποίων, τετράγωνον, ἀνήκεν εἰς παραστάδα, καὶ κορμοὶ κιόνων μετὰ ἑαβδώσεων.

Βεβαίως ἡ ἐν τῇ ἐπιγραφῇ τοῦ Διοκλέους ἀναφερομένη ἐπισκευὴ δὲν ἀφορᾷ τὸ μεταγενέστερον τοῦτο πρότυλον. Ἡ διαπίστωσις ὅμως, ὅτι καὶ εἰς μίαν νεωτέραν ἐποχὴν ὑπῆρχε πρότυλον εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν, δικαιολογεῖ τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τοῦ ἱεροῦ εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ἦτο πάντοτε ἡ κυρία εἴσοδος τοῦ ὄλου χώρου τοῦ Ἀσκληπιείου, κατὰ συνέπειαν δὲ καὶ πρότυλον, περὶ οὗ καὶ ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ Διοκλέους.

ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΤΟΥ ΑΣΚΛΗΠΕΙΟΥ ΚΑΙ ΟΙΚΟΔΟΜΗ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥ ΝΑΟΥ

Τὸ Ἀσκληπιεῖον ἤκμασε συνεχῶς καθ' ὅλους τοὺς ἀπὸ τῆς ιδρύσεώς του μέχρι τῆς καταστροφῆς του χρόνους, ἀκόμη καὶ ὅταν ἡ ἀρχαία θρησκεία ἤρχισε νὰ φθίνη καὶ τὸ ἐν μετὰ τὸ ἄλλο παρημελοῦντο τὰ ἱερὰ τῶν λοιπῶν θεῶν, διότι ἡ λατρεία τοῦ Ἀσκληπιοῦ συνδεδεμένη μὲ τὴν σωτηρίαν τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου εἶχε πάντοτε μεγάλην ἀπήχησιν εἰς τὰς λαϊκὰς μάζας. Καὶ ἐνῶ ἄλλα ἱερὰ καὶ ναοὶ ἐξηφανίσθησαν κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν διαφόρων βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν, τὰς ὁποίας ὑπέστη ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ Γ' μ.Χ. αἰῶνος¹ καὶ ἐντεῦθεν, τὸ ἱερόν τοῦ Ἀσκληπιοῦ, ἀκριβῶς λόγῳ τοῦ λαϊκοῦ του χαρακτήρος, ἐσώζετο ἀνέπαφον τοῦλάχιστον μέχρι τῶν μέσων τοῦ Ε' αἰῶνος, ὡς ἐξάγεται ἐκ τοῦ λόγου τοῦ νεοπλατωνικοῦ Μαρίνου «Πρόκλος ἢ περὶ εὐδαιμονίας»².

Εἰς τὸν λόγον του αὐτὸν ὁ Μαρίνος ἐκθέτων τὰ τῆς ζωῆς τοῦ διδασκάλου του Πρόκλου (410-485 μ.Χ.)³ ἀναφέρει τὰ χαρακτηριστικώτερα γεγονότα αὐτῆς κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν, μεταξὺ δὲ τούτων καὶ τὴν δέησιν τοῦ Πρόκλου εἰς τὸ Ἀσκληπιεῖον ὑπὲρ τῆς σωτηρίας τῆς ἀσθενοῦς θυγατρὸς τοῦ Ἀρχιάδου Ἀσκληπιγενείας, ἣτις συμφώνως πρὸς τὴν σειρὰν τῶν λοιπῶν γεγονότων πρέπει νὰ ἔλαβε χώραν μετὰ τὸ 450⁴. Ἐπειδὴ δέ, ὡς προκύπτει ἐκ τῆς περικοπῆς τοῦ ἰδίου λόγου «Καὶ γὰρ ἠτύχει τούτου (τοῦ Ἀσκληπείου) ἡ πόλις τότε καὶ εἶχεν ἔτι ἀπόρρητον τὸ τοῦ σωτήρος ἱερόν», τὸ Ἀσκληπιεῖον εἶχεν ἤδη καταληφθῆ ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν, ὅτε ἐγράφη ὁ λόγος τὸ 485 μ.Χ.⁵, δυνάμεθα νὰ περιορίσωμεν τὸν χρόνον τῆς καταστροφῆς τοῦ ἀρχαίου ἱεροῦ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 450-485. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἄλλως τε ἴσχυον αἱ κατὰ τὸ ἔτος 435 ἐκδοθεῖσαι τελευταῖαι αὐστηρόταται διαταγαὶ τοῦ αὐτοκράτορος Θεοδοσίου τοῦ Β' (408-450) περὶ καταλύσεως τῶν ἀρχαίων ναῶν⁶, κατόπιν τῶν ὁποίων κατέστη ἀδύνατος πλέον ἡ παράτασις τῆς ζωῆς καὶ τοῦ Ἀσκληπείου ὡς εἰδωλολατρικοῦ ἱεροῦ⁷.

Ἐπειδὴ ὁμως κατὰ τοὺς τελευταίους ῥωμαϊκοὺς χρόνους τὰ Ἀσκληπιεῖα δὲν ἀπε-

¹ Ὡς ἀπέδειξαν αἱ ἀνασκαφαὶ τῆς ἀρχαίας ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν, τὸ πρῶτον πλῆγμα καταστροφῆς, τὸ ὁποῖον ὑπέστησαν τὰ μνημεῖα τῆς πόλεως, χρονολογεῖται ἀπὸ τῆς ἐπιδρομῆς τῶν Ἑρούλων (267 μ.Χ.). Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν ἐκδίωξιν αὐτῶν οἱ ἴδιοι οἱ κάτοικοι προέβησαν εἰς συστηματικὴν κατεδάφισιν τῶν ἠρειπωμένων ἤδη οἰκοδομημάτων, συμπληρώσαντες οὕτω τὴν καταστροφὴν, διὰ νὰ χρησιμοποιήσωσι τὰ ὑλικά των πρὸς ἀνάγερσιν τοῦ νέου μικροτέρου περιβόλου, τοῦ γνωστοῦ ὡς Βαλεριανείου τείχους. Βλ. *Hesperia*, VI, 1937, σ. 76 καὶ VII, 1938, σ. 332.

² Ἐκδοσις Boissonade, *Lepsiæ* 1814, § 29. Βλ. καὶ Emma and Ludwig Edelstein, *Asclepius, a collection and interpretation of the testimonies*, Baltimore 1945, βιβλ. I σ. 322.

³ Christ, *Geschichte der griechischen Litteratur*², II, σ. 1057.

⁴ Τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ὁ Πρόκλος ἦτο διευθυντὴς τῆς Ἀκαδημίας, Christ, II, σ. 1058.

⁵ Βλ. RE², τόμ. XIV σ. 1764,4 ἐν λ. Μαρίνος.

⁶ Θεοδ. Κώδιξ XVI, 10 Νομ. 25. Πρβ. καὶ J. Strzygowski, *Athen. Mitt.* XIV 1889 σ. 272. Ἐνεκα τῶν αὐστηρῶν διατάξεων τοῦ νόμου τούτου φαίνεται, ὅτι καὶ ἡ δέησις τοῦ Πρόκλου εἰς τὸ Ἀσκληπιεῖον ἐγένετο ἐντελῶς κρυφίως, ὡς γράφει ὁ Μαρίνος.

⁷ Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην κτίζονται εἰς τὰς Ἀθήνας αἱ περισσότεραι χριστιανικαὶ ἐκκλησίαι, ἐνῶ ἀφ' ἑτέρου ἀρχίζει ἡ μετατροπὴ τῶν ἀρχαίων ναῶν εἰς χριστιανικούς. Ἡ ἀθηναϊκὴ δὲ παράδοσις ἀποδίδει τὰ ἔργα ταῦτα εἰς τὴν Ἀθηναίαν Εὐδοκίαν, σύζυγον τοῦ Θεοδοσίου Β'. Πράγματι κατ' ἐξαιρέσιν εἰς τὰς Ἀθήνας οἱ εἰδωλολατρικοὶ ναοὶ διέφυγον τὴν ὀλοκληρωτικὴν καταστροφὴν.

Περὶ τῶν χριστιανικῶν ναῶν τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὴν περίοδον ταύτην τῆς ἐπικρατήσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ εἶχον τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἀσχοληθῶ εἰς διὰλέξιν μου τῆς 3-5-1946 ἐν τῇ Χριστιανικῇ Ἀρχαιολογικῇ Ἑταιρείᾳ. Βραχεῖα περὶλήψις αὐτῆς ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τῆς Κας El. Pierce Blegen ἐν A.J.A. τόμ. L 1946 σ. 373.

τέλουν μόνον τόπους λατρείας, ἀλλὰ διὰ τῆς εἰσαγωγῆς διαφόρων πρακτικῶν μεθόδων θεραπείας προσεῖλκον πλῆθος ἀσθενῶν πρὸς ἴασι, ἀνεξαρτήτως θρησκευτικῶν πεποιθήσεων, οἱ Χριστιανοὶ ἀντικατέστησαν αὐτὰ σχεδὸν ἀμέσως διὰ χριστιανικῶν ναῶν προσαρμόσαντες ἀναλόγως καὶ τὴν ἐν αὐτοῖς λατρείαν.

Οὕτω κατὰ τὸ τέλος τοῦ Δ' ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ Ε' μ.Χ. αἰῶνος ἤρχισεν ἡ κατάληψις ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν ὄλων σχεδὸν τῶν γνωστῶν Ἀσκληπιείων καὶ ἡ ἀνέγερσις ἐπ' αὐτῶν μεγάλων βασιλικῶν¹.

Καὶ ἡ ἐπὶ τοῦ ἀθηναϊκοῦ λοιπὸν Ἀσκληπιείου ἀνέγερσις τῆς βασιλικῆς δὲν θὰ ἐβράδυνε πολὺ μετὰ τὴν εἰς αὐτὸ δέησιν τοῦ Πρόκλου, ὑπολογίζομεν δέ, ὅτι ἐπραγματοποιήθη αὕτη μεταξὺ τῶν ἐτῶν 450-460, διότι ἡ μορφή τῆς βασιλικῆς καὶ τοῦ γλυπτικοῦ διακόσμου τῶν θωρακίων, τῶν ἐπιστυλίων τῆς ἀψίδος καὶ τῶν ἄλλων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν αὐτῆς εἶναι ἀκριβῶς ἢ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἐπικρατοῦσα². Ἐκ τοῦ μεγάλου ἄλλωστε ἀριθμοῦ τῶν περισωθέντων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, γλυπτῶν καὶ ἐπιγραφῶν τοῦ ἀρχαίου ἱεροῦ ἀποδεικνύεται, ὅτι μέχρι τῆς οἰκοδομῆς τῆς βασιλικῆς ὑφίσταντο ἀκόμη τὰ ἀρχαῖα οἰκοδομήματα, εὐθὺς δὲ μετὰ τὴν καταστροφὴν ἐκείνων ἀνηγέρθη αὕτη, πρᾶγμα ὅπερ βεβαιοῦται καὶ ἐκ τῆς τελείας προσαρμογῆς τοῦ ὄλου διαγράμματος τῆς βασιλικῆς πρὸς τὸ τοῦ ἀρχαίου Ἀσκληπιείου (πρβ. σχέδια ἀναπαραστάσεως τῶν δύο ἱερῶν εἰκ. 18 καὶ 19).

ΜΕΤΑΓΕΝΕΣΤΕΡΑΙ ΤΥΧΑΙ ΤΟΥ ΑΣΚΛΗΠΙΕΙΟΥ

Ἐπὶ πόσον χρόνον διετηρήθη ἡ βασιλικὴ αὕτη δὲν γνωρίζομεν, βέβαιον ὅμως εἶναι, ὡς ἐξάγεται ἐκ τῶν τριῶν ἀνευρεθεισῶν ἀψίδων, ὅτι κατὰ περιόδους ἀνηγέρθησαν τρεῖς ἐν συνόλω ναοί, ἕκαστος τῶν ὁποίων διεδέχετο τὸν προηγούμενον μετὰ τὴν καταστροφὴν του.

Τῶν δύο μεταγενεστέρων ναῶν οὐδὲν ἔχνος διετηρήθη μέχρις ἡμῶν καὶ μόνον αἱ ἀψίδες αὐτῶν ἀνεφάνησαν κατὰ τὰς πρώτας ἀνασκαφάς, ἐξαφανισθεῖσαι τότε ὑπὸ τοῦ Κουμανοῦδη³. Τὴν θέσιν αὐτῶν ὅμως γνωρίζομεν ἐκ τῶν σχεδίων τοῦ Lambert καὶ τοῦ Peltz (K₂ καὶ K₃ ἐπὶ τοῦ σχεδίου εἰκ. 4). Τοῦτο μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι κατὰ τὴν ἐκάστοτε ἀνέγερσιν νέου ναοῦ μόνον ἡ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ μετετοπίζετο πρὸς δυσμᾶς, μειουμένου οὕτω τοῦ μήκους τοῦ ναοῦ, ἐνῶ τὸ πλάτος αὐτῶν περιορίσθη ἐντὸς τοῦ μεσαίου κλίτους τοῦ κυριῶς ναοῦ καὶ τοῦ νάρθηκος τῆς πρώτης βασιλικῆς δι' ἀντικα-

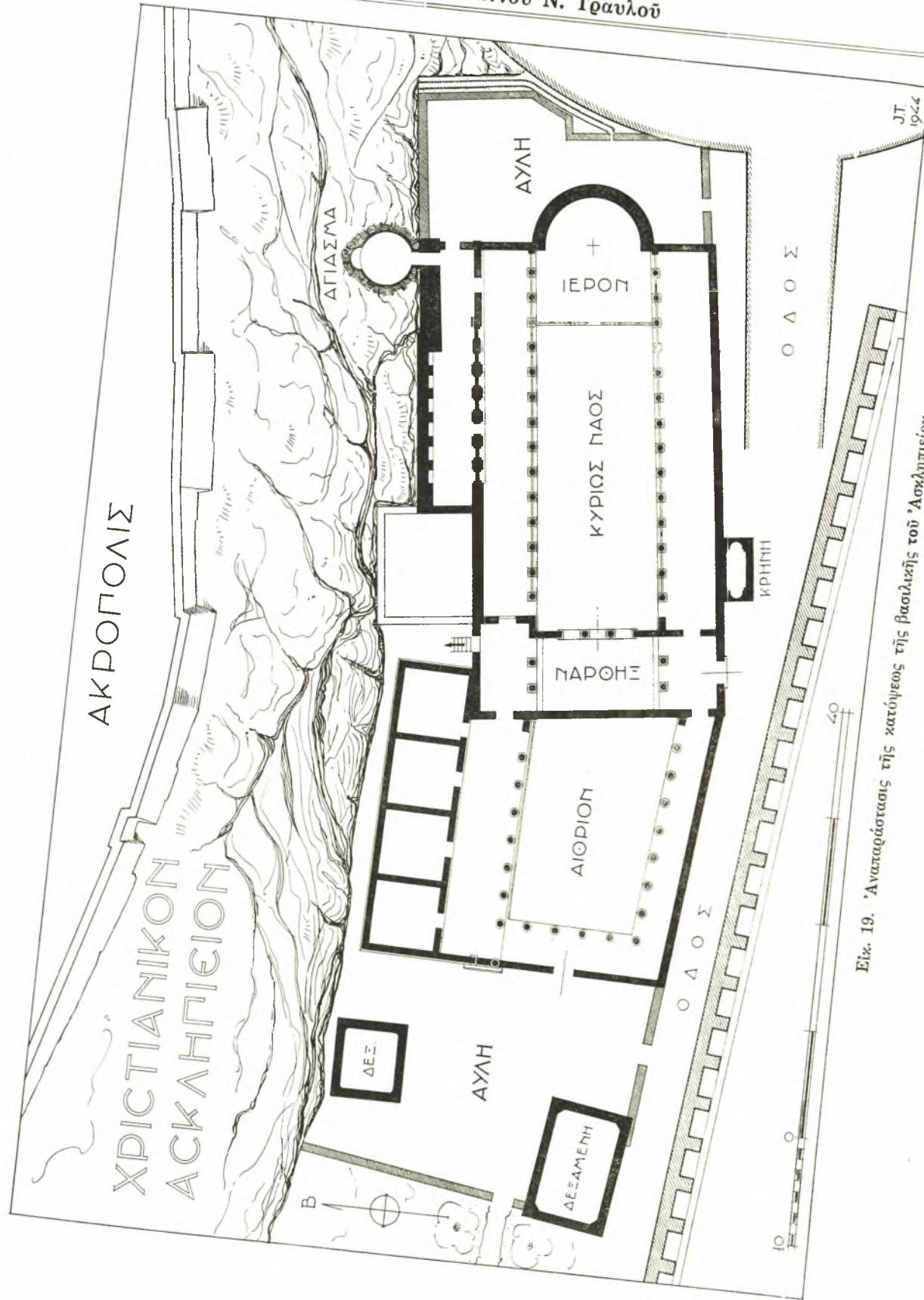
¹ Παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ ἀνεγερθεῖσαι εἰς χώρους ἔνθα προὔπηρχον Ἀσκληπιεῖα εἶναι αἱ ἑξῆς: 1) Ἐπιδαύρου (Γ. Σωτηρίου, Πρ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν τόμ. 4 (1929) σ. 91-95 καὶ ΑΕ 1929 σ. 198). 2) Λεβήνας Κρήτης (G. Gerola, Le antiche chiese di Lebena a Creta, Atti del Reale Istituto Veneto di Scienze, LXXIV 1914 - 15 σ. 1153 - 1158). 3) Τροιζήνος, (G. Welter, Troizen und Kalaureia, πίν. 12 διὰ τὸ Ἀσκληπιεῖον καὶ Ἀ. Ὁρλάνδου, ἡ «Ἐπισκοπὴ» τοῦ Δαμαλά, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. τόμ. Ε' σ. 30). 4) Μιλῆτου, (Th. Wiegand, Bericht über die Ausgrabungen in

Milet 1908, σ. 28). 5) Ρώμης βασιλικὴ Ἀγ. Βαρθολομαίου (Platner - Ashby, A topographical dictionary of ancient Rome, ἐν λέξει Aesculapius).

Ἐπίσης ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν κατελήφθησαν καὶ τὰ ἑξῆς Ἀσκληπιεῖα: 1) Κορίνθου (J. de Waele, A.J.A. XXXVII 1933 σ. 435-437). 2) Νήσου Κῶ (R. Herzog, Kos, Asklepieion, Berlin 1932, σ. 5 εἰκ. 6).

² Τὸ καλύτερον παράδειγμα βασιλικῆς τῆς ἐποχῆς ταύτης εἶναι ἡ βασιλικὴ Α τῆς Νέας Ἀγχιάλου. Βλ. Γ. Σωτηρίου, ΑΕ 1929 σ. 19 - 97 πίν. Β.

³ ΠΑΕ 1876 σ. 20.

Εις. 19. Αναπαράστασις τῆς κατόψεως τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀσκληπιείου.

ταστάσεως ἢ ἐμφράξεως τῶν κιονοστοιχιῶν διὰ τοίχων¹. Ὑπολείμματα ἀσβεστοκονιάματος τοιούτου πιθανῶς τοίχου διακρίνονται ἐπὶ τοῦ σφζομένου βορείου στυλοβάτου τῆς βασιλικῆς (σχέδιον εἰκ. 20).

Διὰ τὴν χρονολόγησιν τῶν δύο ναῶν δὲν δυνάμεθα μετὰ βεβαιότητος ν' ἀποφανθῶμεν. Τὰ ἀνευρεθέντα πάντως κατὰ χώραν χριστιανικὰ γλυπτὰ χρονολογοῦνται μεταξὺ τοῦ Ι' καὶ ΙΑ' αἰῶνος καὶ πρέπει ἐπομένως νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι ὁ εἰς τοῦλάχιστον ἐκ τῶν δύο ναῶν ἀνηγέρθη κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην.

Ὁ τελευταῖος τῶν ναῶν (K₃) φαίνεται, ὅτι ἀνῆκεν εἰς μικρὰν μονὴν ἰδρυθεῖσαν εἰς τὸν χώρον τοῦ Ἀσκληπιείου. Εἰς τὴν μονὴν ταύτην ἐκτὸς τοῦ ναοῦ περιλαμβάνοντο τὸ ἐπίμηκες οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖον, ὡς φαίνεται, μετετράπη εἰς ἐστιατόριον², τὸ Ἅγίασμα καὶ τινὰ ἄλλα πρὸς ἀνατολὰς διαμερίσματα, διὰ τὴν παραμονὴν τῶν μοναχῶν πιθανῶς χρησιμοποιούμενα. Εἰς αὐτὰ τὰ τελευταῖα φαίνεται, ὅτι ἀνήκουσιν οἱ διάφοροι κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς δωρικῆς στοᾶς ἀνευρεθέντες τοῖχοι.

Τίποτε ἐπίσης δὲν εἶναι βέβαιον ἐν σχέσει μὲ τὴν καταστροφὴν τοῦ τελευταίου ἐκ τῶν ναῶν τούτων. Ἡ διατυπωθεῖσα θεωρία, ὅτι κατὰ τὸν ΙΑ' αἰῶνα ἰδρῦθη ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τοῦ Ἀσκληπιείου μουσουλμανικὸν τέμενος, ἐβασίσθη ἐπὶ ἐσφαλμένης ἐρμηνείας τῶν ἀνευρεθεισῶν ἐπὶ τόπου ἀραβικῶν ἐπιγραφῶν³. Ἡ δὲ πληροφορία τοῦ Köhler, ὅτι ὁ ναὸς οὗτος κατεστράφη ὑπὸ τῶν Καταλανῶν τὸ ἔτος 1311, δὲν ἀποδεικνύεται⁴. Βέβαιον μόνον πρέπει νὰ θεωρηθῇ, ὅτι ἡ χρησιμοποίησις τοῦ ἐντὸς τοῦ σηλαίου Ἅγιάσματος ἐξηκολούθησεν ἐπὶ μακρὸν χρόνον, συνεχισθεῖσα καὶ μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ ναοῦ.

Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ὅμως τῆς καταλήψεως τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν ὑπὸ τῶν Τούρκων (1456), ἢ καὶ ὀλίγον ἀργότερον, ὀλόκληρος ὁ χώρος τοῦ Ἀσκληπιείου μέχρι τοῦ φδείου τοῦ Ἡρώδου περιελήφθη ἐντὸς τοῦ οἰκοδομηθέντος τότε νέου περιβόλου, γνωστοῦ ὑπὸ τὸ ὄνομα «Σερπεντζές», ἢ εἰς τὸν ὁποῖον εἴσοδος τῶν Χριστιανῶν ἀπηγορεύετο. Τὴν νέαν αὐτὴν διαμόρφωσιν τοῦ χώρου μᾶς δίδουν τὰ παλαιότερα σχέδια τὰ ἐκτελεσθέντα ὑπὸ τῶν Βενετῶν (1687)⁵ καὶ τὸ κατὰ ἑκατὸν περίπου ἔτη νεώτερον σχέδιον τοῦ Stuart⁶, ὅπου βλέπομεν, ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην πάντα τὰ χριστιανικὰ οἰκοδομήματα τοῦ Ἀσκληπιείου εἶχον καταστραφῆ διατηρηθέντων μόνον τῶν στομίων τοῦ φρέατος θ' (σχέδιον εἰκ. 4) καὶ τῆς παρὰ τὸν βράχον δεξαμενῆς.

Ζήτημα ἐπίσης εἶναι, εἰς ποῖον Ἅγιον ἦτο ἀφιερωμένον τὸ σπουδαιότατον αὐτὸ χριστιανικὸν ἱερόν. Ἡ ἐπικρατήσασα ὀνομασία τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων⁷ ὀφείλεται

1 Ἀνάλογα παραδείγματα βλέπομεν καὶ εἰς ἄλλας βασιλικὰς, ὡς τὴν βασιλικὴν Α τῆς Νέας Ἀγχιάλου, Στόβων Μακεδονίας, Καλυβίων Κουβαρᾶ, Παλαιοπόλεως Κερκύρας, Γλυφάδας καὶ τέλος Λαυρεωτικοῦ Ὀλύμπου.

2 Βλ. Ἄ. Ευγυποῦλου, ΑΕ 1915 σ. 70.

3 Βλ. Δ. Καμπούρογλου, Ἡ ἄλωσις τῶν Ἀθηνῶν ὑπὸ τῶν Σαρακηνῶν, Ἀθῆναι 1935 σ. 159-188, ἐνθα παρατίθενται ὅλαι αἱ σχετικαὶ γνώμαι καὶ ἡ βιβλιογραφία.

4 U. Köhler, Athen. Mitt. II 1877 σ. 259.

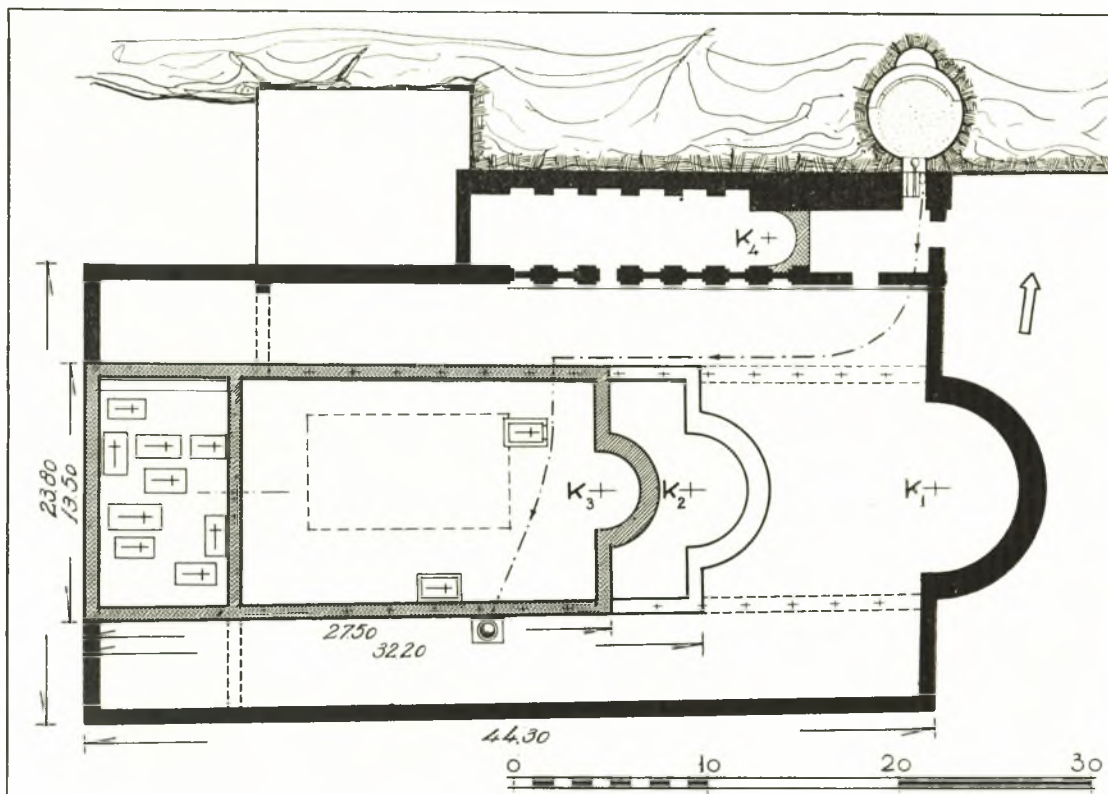
5 Βλ. G. Stevens—J. Paton, The Erechtheum,

ἐνθα ἐν σ. 532 δημοσιεύεται τὸ καλύτερον τῶν σχεδίων τούτων.

6 J. Stuart—N. Revett, The Antiquities of Athens τόμ. II London 1787 σ. V.

7 Petit de Julleville, Recherches sur l'emplacement et le vocable des églises chrétiennes en Grèce, ἐν Archives des missions scientifiques, II τόμ. V σ. 501. Τ. Νερούτσου. Χριστιανικαὶ Ἀθῆναι, Δελτίον Ἰστορ. καὶ Ἐθνολ. ἑταιρείας, τόμ. III 1889 σ. 25. G. Fougères, Athènes, Paris 1912 σ. 156.

εἰς τὴν παράδοσιν τὴν διασωθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Πιττάκη¹, ὅστις ὁμως ἐτοποθέτει καὶ τὸ Ἀσκληπιεῖον καὶ τὸν χριστιανικὸν ναὸν ἄνωθεν τοῦ ᾠδείου τοῦ Ἡρώδου, εἰς τὴν θέσιν ἀκριβῶς ὅπου ὁ Stuart διέκρινεν ὑπὸ τὸν ἐκεῖ ὑπάρχοντα Τεκὲν τὰ ἴχνη παλαιότερας ἐκκλησίας². Ἡ παράδοσις ὁμως αὕτη, τὴν ὁποίαν ἤκουσεν ὁ Πιττάκης, ὡς γράφει, παρὰ τῶν κατοίκων, εἶναι πολὺ πιθανόν, ὅτι ἀναφέρεται εἰς τὸν τελευταῖον

Εἰκ. 20. Πιθανὴ συμπλήρωσις τῆς κατόψεως τῶν μεταγενεστέρων τῆς βασιλικῆς χριστιανικῶν ναῶν (K₂ καὶ K₃).

ἐκ τῶν ἀνεγερθέντων ἐν τῷ χώρῳ τοῦ Ἀσκληπείου χριστιανικῶν ναῶν, ἡ μνήμη τοῦ ὁποίου διατηρήθη ἐπὶ μακρὸν καὶ μετὰ τὴν τελείαν ἐξαφάνισιν τῶν ἐρειπίων αὐτοῦ.

Τὴν τελευταίως διατυπωθεῖσαν γνώμην³, ὅτι ὁ χριστιανικὸς ναὸς τοῦ Ἀσκληπείου ἦτο ἀφιερωμένος εἰς τὸν Ἁγ. Ἀνδρέαν, στηριζομένην εἰς ἀνευρεθεῖσαν παλαιότερον αὐτόθι ἐπιγραφὴν μὲ τὰς λέξεις «[τ]ὸν Ἁγίον Ἀνδρέαν», δὲν κρίνομεν ἐπαρκῶς βάσιμον. Τὸν Ἁγ. Ἀνδρέαν τιμᾷ ἡ Ὀρθόδοξος Χριστιανικὴ Ἐκκλησία κυρίως διὰ τὴν ἀποστολικὴν του δρασίαν. Ἀντιθέτως μεταξὺ τῶν ἱατρῶν ἁγίων, πρὸς τοὺς ὁποίους ἐστράφη ἡ δέησις τῶν Χριστιανῶν ὑπὲρ τῆς θεραπείας ἀσθενῶν, κατ' ἐξοχὴν τιμῶνται οἱ Ἁγ. Ἀνάργυροι, Κοσμάς καὶ Δαμιανός, οἱ ὁποῖοι ἐθεράπευον δι' «ἐγκοι-

¹ K. Pittakis, *L'Ancienne Athènes*. Athènes 1835 σ. 224.

² Εἰς τὸ μνημονευθὲν ἄνωτέρω σχέδιον τοῦ Stuart σημειοῦται διὰ τοῦ γράμματος I. Ἐπίσης βλ. Ἁ. Ευγγο-

πούλου, *Εὔρετήριον τῶν μεσαιωνικῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος*, τεύχος Β' σ. 91.

³ J. Creacham καὶ A. Raubitschek, *Early Christian epitaphs from Athens*, *Hesperia*, XVI, 1947, σ. 29.

μήσεως», ὅπως δηλαδὴ συνέβαινεν εἰς τὰ Ἀσκληπιεῖα¹. Φυσικώτερον λοιπὸν εἶναι νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι εἰς τοὺς Ἀγ. Ἀναργύρους ἦτο ἀφιερωμένος ὁ χριστιανικὸς ναὸς τοῦ Ἀσκληπιείου καὶ ὅτι ἡ τὸν Ἀγ. Ἀνδρέαν ἀναφέρουσα ἐπιγραφή ἀφορᾷ τὸν ἄνωθεν τοῦ ᾠδείου τοῦ Ἡρώδου μνημονευθέντα χριστιανικὸν ναόν, ἀνήκοντα πιθανῶς εἰς τὸ ἐκεῖ πλησίον εὐρισκόμενον παλαιοχριστιανικὸν κοιμητήριον, μετεφέρθη δὲ εἰς τὸν χώρον τοῦ Ἀσκληπιείου ὁμοῦ μετ' ἄλλων, ἐπιτυμβίων κυρίως, χριστιανικῶν ἐπιγραφῶν ὡς ἀπλοῦν οἰκοδομικὸν ὕλικόν (ἔ.ἀ. σ. 59).

Εἰκ. 21. Γενικὴ ἄποψις τῶν ἐρειπίων τοῦ Ἀσκληπιείου κατὰ παλαιὰν φωτογραφίαν ληφθεῖσαν ὀλίγα ἔτη μετὰ τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ 1876. (Φωτ. Γερμ. Ἀρχ. Ἰνστιτούτου).

Ἡ διακοπεῖσα κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς Τουρκοκρατίας λατρεία ἀνεβίωσε καὶ πάλιν μετὰ τὴν ἀποκάλυψιν, ὑπὸ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ 1876, τοῦ χώρου τοῦ Ἀσκληπιείου διὰ τῆς ἀμέσου μετατροπῆς τοῦ σπηλαίου, ὅπου εὐρίσκετο τὸ Ἀγίασμα, εἰς παρεκκλήσιον ἀφιερωμένον εἰς τοὺς Ἀγίους Ἀναργύρους καὶ τὴν Ζωοδόχον Πηγὴν. Εἰς τὸ παρεκκλήσιον τοῦτο καὶ σήμερον ἀκόμη συρρέει πλῆθος προσκυνητῶν καὶ ἀσθενῶν, διατηρουμένης πάντοτε τῆς παραδόσεως περὶ τῶν θαυματουργικῶν ιδιοτήτων τοῦ ὕδατος τῆς ἐν τῷ σπηλαίῳ πηγῆς².

ΙΩΑΝΝΗΣ Ν. ΤΡΑΥΛΟΣ

¹ Περὶ τοῦ βίου καὶ τῶν θαυμάτων τῶν Ἀγίων Κοσμά καὶ Δαμιανοῦ βλ. L. Deubner, Kosmas und Damian, Texte und Einleitung, Berlin 1907 καὶ νεωτέραν ἔκδοσιν τοῦ ζειμένου ὑπὸ E. Rupprecht, Cosmae et Da-

miani, sanctorum medicorum. vitam et miracula, Berlin 1935.

² Α. Π. Ἀραβαντινοῦ Ἀσκληπιὸς καὶ Ἀσκληπιεῖα, Λειψία 1907, σ. 28 σημ. 1.